

KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR: A “szellemi termelési mód”¹

Bevezetés

Mi az a világ, amiben élünk? A történelem milyen szakasza? A kapitalizmus? Vagy valami más? Információs társadalom? Tudásalapú társadalom? Kockázattársadalom, mint Ulrich Beck nevezi? Hálózati társadalom, mint Castells fogalmaz? Mindenesetre a jelen állapot már csak azért is felveti sokakban a mai világtársadalom mibenlétének megértésére irányuló igényt, mert – miközben az emberek túlnyomó része nem érezheti azt, hogy befolyással bírna a világ sorsának alakítására, s nem is látja át igazán, hogy mi miért történik – eközben szinte minden terület válságban lévőnek mutatkozik. Politikai válságok, ezeknél mélyebb gazdasági válságok, a gazdasági válságoknál is mélyebb világszemléleti válságok: a családok, az erkölcsök, a tudományok válságai; az erőforrások kimerülésének veszélye, céltalanság, pusztulás-forogatókönyvek... Nem kevesen a hanyatló császárkori Róma hasonlatával élnek: ha kapitalizmus, akkor annak már mindenképpen a destruktív, önpusztító fázisa. És akkor mi felé haladunk? Egy új feudalizmus (Habermas), egy új barbárság felé (Mészáros)? Vagy a negatív összkép végletesen torzít, s elfedi a születőben lévő újat, annak pozitív oldalait? Hiszen bármilyen hanyatlásnak csak az vethet véget, ha megmutatkozik, tapinthatóvá és kívánhatóvá válik az az új, ami új erőforrásokat, célokat, perspektívákat, a fenyegető veszélyek elhárítását, a legkínzóbb problémák megoldását ígéri. Van ma ilyen új? És ha van, mi az? Ha történelmi tapasztalataink arra intenek is, hogy fogadjunk kétellyel minden olyan újat, ami magát megoldásnak hirdeti, ha e tapasztalatok legjobb esetben is azzal biztatnak, hogy a mindenkori jelenben (és sokszor még ugyanabban a jelenségben is) egyszerre vannak jelen a legjobb és a legrosszabb lehetőségek; hogy a “világ, amelyben élünk” sosem egyvalami, hanem egymásnak ellentmondó, egymással küzdő tendenciák együttese -- a történelemben, nagy léptékű folyamatokban való gondolkodás akkor is igényli és rendre meg is találja azokat a fogódzókat, amelyekkel egy-egy korszak lényege meghatározható. S hiszen csak ennek birtokában találhatók meg az élhetőbb világért kifejtett aktivitás, a világ alakulásába való beavatkozás lehetőségei is. Ebben a könyvben egy ilyen gondolkodás számára kínáljuk fel -- véleményünk szerint a “mivel magyarázhatjuk mai világunknak a korábbiaktól eltérő sajátosságait” és a “mi felé haladunk” kérdéseire adható egyik válaszlehetőségként – a “szellemi termelési mód” fogalmát.

*

A “szellemi” kifejezés olyan emberi tevékenységeket jelöl, amelyekkel többé-kevésbé minden ember él, de amelyeket hivatásszerűen a történelem során elsősorban értelmiségiek² végeztek; s annyit már itt megelőlegezhetünk e könyv mondandójából, hogy ezt a társadalmi csoportot

¹ A könyv megírásához az MTA Szociológiai Kutatóintézetében folytatott alap kutatásaink szolgáltatták a hátteret.

² Ha az “értelmiség” jelentőségét hangsúlyozzuk, ez is a szó széles értelmében értendő, (amely magában foglalja a *modern értelmiség* kialakulása előtti, dominánsan szellemi munkát végző csoportokat, és azokat a csoportokat is, amelyek nem feltétlenül élnek szellemi munkából, de jelentős szellemi tevékenységgel járulnak hozzá a társadalom alakulásához) – minderről később még bőven, az ötödik fejezetben részletesen lesz szó. Mint ott majd kifejti, az “értelmiséget” a szellemi termelők egy történelmi alakváltozatának tartjuk, amely még e széles értelemben sem “örök” kategória, s jelenbeli történelmi jelentőségét egy olyan társadalom előkészítése adhatja meg, amelyben éppen a szellemi termelés (és az értelmiség, mint társadalmi csoport) elkülönült jellege szűnik meg.

(illetve a társadalom azon csoportjait, amelyek számára a szellemi tevékenységek meghatározó értéket jelentenek, tehát az “értelmiségnél” tágabbra nyitott körben: inkább “szellemi termelőkről” beszélve), *a jelen történelmi pillanat főszereplőjének* tekintjük, s egyik célunk éppen az, hogy e történelmi szerep tudatosításához hozzájáruljunk. (A “szellemi” a történelem folyamán valami valóságtól elváló, légiessé, s az “anyagi valósághoz” képest másodlagos jelenséggé vált, s ezzel összefüggésben a szellemi tevékenységet végzők csak a fő folyamatok mellékszereplőiként jöttek számításba; e könyvben -- sok más társadalmi elemzővel egyetértésben -- amellett szeretnénk érvelni, hogy ez a mi korunkra megváltozott. A “szellemi” szféra középpontba kerülése ma nem utópia, hanem az “anyagi valóság” mind meghatározóbb ténye. **Hogy pontosan mit is értünk – a szellemi tevékenységek differentia specificáját meghatározó – “szellemben”, ezt részletesebben a negyedik fejezetben fogjuk kifejteni, itt egyelőre csak annyit, hogy az ember kognitív, emocionális és egyéb olyan tevékenységeinek együtteséről van szó, amelyet a történelem során fogalmilag elkülönítettek és a munkamegosztásban is elválasztottak a fizikai tevékenységektől, s amely ugyanakkor valamiképpen kulcsszerepet játszik az egyes ember és az államtársadalom közti közvetítésben.)) Az általunk használt fogalom másik fele, a “termelési mód” kategória viszont nagyon “marxistául” hangzik. Ez nyilván önmagában elég ahhoz, hogy éppen a szellem iránt elkötelezett olvasók egy jelentős részét elriassza, hiszen a huszadik század diktatúráinak egyik része magát marxistaként deklarálta, s az a sok szörnyűség, ostobaság és kártétel, amelyet ezek a diktatúrák az emberiségnek okoztak, akkor is ellenérzést keltene minden iránt, ami e diktatúrákkal kapcsolatos, ha magát, a “szellem köztársaságát” nem érte volna számos kár e diktatúrák idején. Márpedig tudjuk, igen sok kár érte a szellemi szabadságot és magát az értelmiséget is. A marxizmus pedig kapcsolatos e diktatúrákkal, hogy miképpen, hogy a marxi gondolatrendszerben hol vannak azok az elemek, amelyek miatt a “marxista” ma sokak számára szitokszóvá válhatott, arról még alább bőven lesz szó. A “termelési mód” kategória azonban egy olyan leíró fogalom, amely akkor is használható a történelem korszakolásának megalapozásához, ha az ember egyébként nem osztja Marx nézeteit. De miért használnánk? Miért kellene éppen ezt, a szocializmusokban oly agyonszajkózott kategóriát alkalmaznunk? Úgy gondoljuk, elsősorban azért, mert egy alapvetően *kapitalista* világban élünk. (Itt most tegyük zárójelbe a kapitalizmus egymástól elváló korszakainak a kérdését, -- például a “klasszikus kapitalizmus -- keynesi államkapitalizmus -- információs társadalom” bontásban, vagy bármely más korszakolás szerint --; mert ezeknek az egymástól is sok mindenben eltérő szakaszoknak vannak közös, más társadalmi formáktól ezeket együttesen megkülönböztető “kapitalista” sajátosságai; s tegyük zárójelbe azt is, hogy a világ számos országának igen kérdéses a kapitalista jellege: a világ egészében – erős hatást gyakorolva a nem-kapitalista zárványok lehetőségeire is – mégis csak a kapitalizmus uralkodik. Hogy ezen pontosan mit értünk, ezt az első-második és nyolcadik fejezetben igyekszünk majd kifejteni.) **A “termelési mód” kategóriát többek között azért is tartjuk (továbbra is) adekvát fogalomnak a jelen viszonyainak értelmezésére, mert a világban domináló kapitalista társadalom maga az, amely önmagát a termeléssel határozza meg, amely a “haladást” termelékenységi mutatókkal méri, amely minden más érték fölé helyezi a gazdasági teljesítményt.**³ Minthogy minden kor a**

3 Itt felmerülhet, hogy vajon valójában a “termelés” vagy a “gazdaság”-e a meghatározó kategória? A kapitalizmus sajátossága kétségtelenül az, hogy a társadalom *gazdasági alrendszerét* teszi az egész társadalom meghatározójává, hiszen a tőke hatalma egyértelműen gazdasági természetű. A gazdaságnak viszont a kifejlett társadalmakban legalapvetőbb meghatározója a termelés – hiszen még amikor egy társadalom gazdasága például nagy mértékben a zsákmányolásra épül, akkor is, e zsákmány is többnyire termelő kultúrák erőfeszítéseiből származik --, s a termelés jelentősége fokozottan érvényes a kapitalizmusban. Vannak ugyan a kapitalizmusnak olyan szakaszai – és a virtuális tőkemozgásokat a középpontba helyező jelenkor éppen ilyen – amelyekben a gazdaság a termeléstől függetlenül is működőképesnek tűnik, ez azonban illúzió, minthogy a tőke csak a (termelő)munkából képes magát bővíteni és társadalmának sajátos ereje éppen a *termelékenység* (állandó)

maga szemüvegén át látja és láttatja az egész történelmet is, Marx *ezzel kapcsolatban* nem tett mást, mint hogy megfogalmazta a történelem értelmezésének a domináns viszonyokkal legadekvátabb változatát. A kapitalizmusban élve leginkább a termelés kategóriáival lehet a világot értelmezni, s minthogy bármely paradigmából kilépni is csak úgy lehet, hogy a paradigmán belül uralkodó fogalmaknak adunk új értelmet (hogy ezeknek *is* új értelmet adunk), ennél fogva **aki nem fogadja el, hogy amit kapitalizmusnak nevezünk, az a lehetséges világok legjobbika, s hogy uralma örök az emberiség felett, annak éppen a “termelési mód”⁴ kategória adhatja a legalkalmasabb kiindulópontot a rendszer megkérdőjelezéséhez. Ha ugyanis a kapitalizmus legfőbb hajtóereje a termelés, de a kapitalizmust is úgy értelmezzük, mint egyet a lehetséges termelési módok közül, akkor ezzel – és éppen ezzel – lehet megkérdőjelezni a kapitalista rendszer önlegitimációjának alapjait.** Amíg a kapitalizmus mellett azzal lehet érvelni, hogy a rendszernek sok ugyan a hibája, de ez a leghatékonyabb, a *legtermelőkenyebb*; amíg nem jelenik meg olyan társadalomszervezési mód, amely mint *termelési rendszer* bizonyul a kapitalizmus sikeres alternatívájának, addig semmilyen alternatíva nem lesz elég meggyőző azon embermilliók számára, akik maguk is megélhetésük sikerességében, megszerezhető javakban mérik körülményeik fejlődését vagy rosszabbodását, s akiket a világban uralkodó véleményformáló mechanizmusok is erre szocializálnak. Lehet a kapitalizmus ellen erkölcsi fellépésekkel – egy “emberibb világ” nevében -- tiltakozni, politikai lépéseket szervezni, a kapitalizmus “megdöntéséről” álmodozni, de mivel a kapitalizmus alapvetően egy sokoldalúan megszervezett – pontosabban: felépült – gazdasági-termelési rendszer, (s amennyiben *társadalmi* rendszer, hát olyan társadalmi rendszer, amely a hasznosítás gazdasági-termelési céljai köré épül), ezért **bármilyen erkölcsi, politikai vagy egyéb alternatíva, amely nem rendelkezik a kapitalizmussal legalábbis versenyképes – és attól persze gyökeresen különböző -- termelési rendszerrel is, (ami persze szükségképpen újfajta gazdasági és társadalmi rendszert, s hozzátehetjük: újfajta gondolkodásmódot, az emberi és természeti környezethez, stb. való újfajta viszonyt is jelent), az nem tud sehová sem “kilépni” a kapitalizmus jelenlegi világrendjéből,** amelynek mechanizmusai – minthogy a “termelés” az *élet* újratermelését jelenti, s minthogy a jelenlegi világot ennek kapitalista törvényei mozgatják – a világon mindenki életlehetőségeit megszabják. A “gazdag nyugatiét” éppúgy, mint a szétesett afrikai társadalmak tagjaiét. S azokét is, akik megpróbálnak bármilyen módon “kilépni”, legyen ez a kilépés Owen telepe vagy szerzetesrend, hippikomuna vagy kistermelői közösség, vagy akár egy egész “szocialista” vagy bármilyen más politikai alapon szerveződött – “világrendszer”. Egy olyan mindenre kiterjedő termelési rendszernek, “termelési módnak”, amilyen a kapitalizmus, csak egy hasonlóan kidolgozott másik “termelési mód” képes a helyére lépni. Aki tehát bármilyen alapon kritikus a kapitalista rendszerrel szemben, (s különösen aki a “szellemi” értékek, s alapvetően egyfajta értelmiségi “humanizmus” jegyében), azt arra kérjük, legalább gondolat kísérlet szinten fogadja el, hogy ez a kategória használható, s hogy másképpen is használható, mint ahogy az a szocializmusok tudatformáló gépezeteiben történt. Miként nevetségesen leegyszerűsítő (és egyértelműen a gondolkodás szándékos korlátozója) az az állítás, hogy *csak* a kapitalizmus és a (huszadik században megtapasztalt) szocializmus között lehet választani, (és harmadik, negyedik, ötödik “út” nem lehetséges), így nagyon leegyszerűsítő az olyan gondolkodás is, amely csupán azért

fejlődésén alapul. Ezért úgy véljük, a kapitalizmust specifikálhatjuk “gazdaságcentrikus” társadalomként, de működése megértéséhez a “termelés” a kulcsfogalom.

4 Gyakori a gondolkodás történetében, hogy amikor az adott társadalmi körülmények valamely összetevője – mint a kapitalizmusban a termelés – kiemelt szerepet kap, ez segíti elő annak felismerését, hogy ez az összetevő korábbi társadalmakban is fontos lehetett (s az lehet későbbi korokban is). Így jelent meg annak lehetősége is, hogy a korábbi társadalmakat – az antikvitást, a feudalizmust, stb. is – *elsősorban a termelés* bennük érvényesülő sajátos rendszerén keresztül jellemezzék, a kapitalizmussal és az azt majdan meghaladni képes társadalommal együtt.

nem hajlandó egy fogalmat alkalmazni, mert a fogalom megalkotója *más vonatkozásokban* olyan következtetéseket vont le, amelyek számunkra elfogadhatatlanok.

*

Marx a történelem hagyományos korszakolását (ókor, középkor, újkor) lényegében megtartva e korszakok számos tulajdonsága közül a termelési rendszer sajátosságait ítélte a legdőntőbb sajátosságoknak, a történelem egyes korszakainak különbségeit az anyagi és szellemi *javak termelésének*, e termelés megszerveződésének különböző rendszereire vezette vissza.

Kritikusai éppen ezért is szokták egyébként Marxot “túlzott ökonomizmusban” elmarasztalni. A termelés kétségkívül gazdasági kategória, s bár Marx a termelési mód fogalmában korántsem csupán gazdasági tényezőket vesz figyelembe, -- szerepet ad benne a társadalmi lét minden összetevőjének,⁵ s ebből a szempontból a “túlzott ökonomizmus” vádja nem egészen igazságos megítélés, (akik így értékelnek, számos marxi szöveget szándékosan vagy ismerethiányból figyelmen kívül hagynak) --, az kétségtelen, hogy már maga a kategória is jelzi, hogy Marx azokhoz csatlakozik, akik a társadalmi lét lényegének az anyagi és szellemi javak *termelését*, s ilyen értelemben valóban (a tág értelemben vett) gazdaságot tekintik.⁶

Marx egyik legfőbb hozzájárulása az emberi gondolkodás építkezéséhez éppen az, hogy a termelés fogalmait, mint értelmező kategóriákat kiterjesztette a történettudomány, a filozófia és más társadalomtudományok területére is. (*Ebben a vonatkozásban* számos későbbi polgári gondolkodó is “marxista”, hiszen nem kevesen építenek fel úgy antropológiákat, történelemelméleteket, hogy abban termelési-gazdasági szempontok kulcsszerepet játszanak). Rövidesen visszatérünk arra, hogy ez a szemlélet hol csúszik, csúszhat át (szerintünk is) valóban túlzott ökonomizmusba, s arra is, hogy melyek Marx elméletének azok a pillérei, amelyek véleményünk szerint tévesnek bizonyultak. **a társadalmi formációkat termelési módokként bemutató, értelmező elméletről azonban azt gondoljuk, hogy állandó korrekciókkal, tovább-pontosításokkal, de továbbra is alkalmas – sok más magyarázatnál jóval termékenyebben alkalmas -- a társadalmi lét és a történelem magyarázatára⁷ (ha a termelés meghatározó szerepét nem úgy fogjuk fel, hogy általa**

5 Ezt szemléletileg egymástól igen távol eső, de a marxi életművet ismerő különböző szerzők egyaránt így látják: “A termelés igen tág értelemben értendő, a gazdasági termeléstől a szubjektivitás termeléséig” (Hardt—Negri, 2001, XVII. p.). [Marx] “Azért tekinthető a rendszerparadigma úttörőjének, mert nem a kapitalizmus egyik vagy másik szféráját (vagy csak a politikait vagy csak a gazdaságit, vagy csak a társadalmi, vagy csak az ideológiáit) tartotta szem előtt, hanem valamennyit együttvéve, és azok interakcióját elemezte. Azóta is a rendszerparadigmában gondolkodó kutatók egyik fő témája az, hogy miképpen hatnak ezek a szférák egymásra, és mikor mi a kauzalitás fő iránya. Marx rendszerszemléletben gondolkodott, amikor nem a kapitalizmus egyik vagy másik intézményét vizsgálta, hanem az intézmények együttesét; azaz nem a részt, hanem a rendszer egészét.” (Kornai, 2007, pp. 165—166). Ez a “rendszeregész” – amelyben a kulcsszerepet a termelés alapviszonyai játsszák -- a “termelési mód”.

6 E gazdaság-centrizmus értelmezésében pedig megfontolható Mészáros István interpretációja is, mely szerint Marx nem gazdasági determinizmus szerint gondolkodik, hanem a gazdasági determinizmus világa ellen küzd: nem az ő szemlélete, hanem az általa ábrázolt világ alapszik gazdasági determinizmuson. (Mészáros, 1995, 893. p.) “A tőke apológétái rendszerint Marx nyakába varrják saját vétkeiket, hogy mintegy fölloldozhassák alóluk magukat avval, hogy fonák módon őt ítélik el miattuk. Így hát a gazdasági deterministák – mert valójában azok, amennyiben kritikátlanul azonosulnak a tőke álláspontjával és érdekeivel – elítélik Marxot, mint ‘gazdasági deterministát’, amiért föltánni merészelté imádott rendszerük terjeszkedő gazdasági determinizmusát.” (Mészáros, 2010, III/132. p., eredeti: Mészáros, 1995, 603. p.)

7Könyvünknek ezen első fejezetét lényegében a marxi életmű témánkkal összefüggésbe hozható gondolatai köré próbáljuk építeni. Reméljük, az olvasó számára később kiderül, hogy ez nem az államszocialista idők mindent a “marxista szentírással” igazoló citatológiája, s hogy – mint a főszövegben jeleztük – néhány alapvető kérdésben véleményünk igencsak eltér azoktól a szemléleti premisszáktól, amelyeket Marxnak szokás tulajdonítani.

Ugyanakkor úgy véljük, hogy éppen a termelési mód kategóriájának használata és a kapitalizmus alternatívájának keresése olyan kiindulópontok, amelyek kifejtésében nem lehet az e kérdéseket először felvető Marxot megkerülni: *kiindulni* e tekintetben mindenképpen innen érdemes.

csökkentjük az emberi lét szempontjából hasonlóképpen fontos tényezők szerepét a természettel való harmóniától az egyes egyének etikai felelősségéig).

*

“*Szellemi termelési mód*”-ról azonban – legalábbis explicit módon -- nem beszél a marxizmus elmélete. Az eltérő termelési módok által meghatározott társadalmi formációk történelmi sorában a “kapitalizmus”, a “tőkés termelési mód” az utolsó (és legegységesebben definiált) formáció. Ezt (a marxista elemzésekben) megelőzi a feudalizmus vagy a “germán forma” – itt már bizonytalan a szóhasználat, mert nem teljesen egyértelmű, hogy mit tekintenek a termelési mód lényegének; még bizonytalanabb a korábbi korszakra vonatkozó terminológia, amelyet “antik formaként”, másutt “rabszolgatartó termelési módként” igyekeznek leírni, a közvetlen érintkezési viszonyokat, a törzsi-nemzetségi szerveződést meghaladó legkorábbi (sok marxista által vitatott, de többek között éppen a magyar Tőkei Ferenc által meggyőzően elkülönített) formáció, az “ázsiai termelési mód” elnevezése pedig még kevésbé operacionális fogalom, hiszen csak – egyébként pontatlan -- földrajzi behatárolást tartalmaz, nem a termelés jellegére utal.⁸ Az *elnevezések* bizonytalansága ellenére az azért többé-kevésbé egyértelmű, hogy ezeket a történelmi nagykorozakat valóban egymástól lényegileg különböző termelési (gazdasági, társadalmi) rendszerek jellemzik, leírásuk, specifikálásuk ebből a nézőpontból kiindulva is lehetséges, és mint említettük, sok más megközelítésnél termékenyebb. A “termelési módok” addigi történetét meghosszabbítva a marxista gondolkodás kezdettől fogva feltételezte azt is, hogy a kapitalizmus után újabb termelési mód várható. Ennek meghatározásában azonban szintén mindig is sok volt a bizonytalanság, (és nem utolsósorban éppen azért, mert ennek az “eljövendő” társadalmi formációnak *éppen a sajátos termelési módjára* vonatkozóan tudott csak igen keveset mondani az elmélet, a fiatal Marxnak ezzel kapcsolatos absztrakt és eszményített elképzeléseit később nem bontották ki, (mint a hetedik fejezetben látni fogjuk, többek között azért sem, mert a huszadik század során számos országban hatalomra került marxisták *éppen a termelési mód tekintetében nem képviseltek életképes alternatívát*). Ami az elnevezést illeti, a “kapitalizmus után következő” formációt egy évszázadon át “szocializmusként” (és/vagy kommunizmusként) írták körül, (anélkül, hogy sajátos termelési módjának mibenlétét kielégítően tisztázták volna); majd a magukat szocialistaként (és/vagy kommunistaként) definiáló társadalmi kísérletek bukása után egy ilyen – kapitalizmuson túli -- formáció vagy termelési mód léte is megkérdőjeleződött, olyannyira, hogy egyesek, mint például elhíresült könyvében Fukuyama, ebből azt a következtetést vonták le, hogy a világban jelenleg is regnáló társadalmi formáció (a kapitalizmus), annak termelési módja (a tőkés termelési mód) és/vagy annak legfejlettebbnek tartott politikai rendszere (a liberális demokrácia) után nem is lesz, nem is lehetséges újabb termelési mód, illetve társadalmi formáció.

Később visszatérünk még arra is, hogy részben egyetértünk a marxizmusnak azokkal a bírálatával is, amelyek érveket sorakoztatnak fel a történelem többé-kevésbé lineáris marxizmus felfogásával szemben, (amely egyes marxistáknál szélsőségesen mechanikus formát is öltött); egyetértünk annyiban, hogy a történelem semmiképpen sem determinált, nem “kell” feltétlenül, mechanikusan bejárnia az egyes termelési módok illetve társadalmi formációk

⁸ A mások, például Wittfogel által használt “hidraulikus társadalmak” kategória közvetlenebbül utal a termelési formára, ami ezeket a társadalmakat jellemzi, de a termelési mód leírására, lényegének megragadására ez sem pontos kategória, mert az “öntözéses földművelés” csak a domináns gazdasági ágat határozza meg, s nem mond semmit a tulajdonviszonyok jellegéről, és a termelésnek sajátos szellemi folyamatokat is magában foglaló szervezetéről, amelyek legalább annyira lényegi vonásai egy termelési módnak. (Hasonló megjelölés ez, mint az “ipari társadalom” a “kapitalizmus” helyett, ami, mint később látni fogjuk, ugyancsak nem alkalmas az adott formáció lényegének megragadására).

lépcsőfokait; egyetértünk abban is, hogy az egyes formák is nagyon kevertek, (a lineáris koncepció szerinti) “korábbi” és “későbbi” termelési módok és formációk elemeit tartalmazzák; hogy különböző termelési módok élhetnek egymás mellett; egyetértünk abban, hogy bizonyos mértékig visszakanyarodások is lehetségesek, hogy az egyes termelési módok, társadalmi formációk sajátosságai nagyon különböző formát öltethetnek különböző történelmi társadalmakban. Az azonban nehezen kétségbevonható, hogy az úgynevezett “ázsiai termelési mód” sajátosságai az ősi viszonyokból kiemelkedő első társadalmak, civilizációk eléggé *általános jellemzői*; hogy a kapitalizmus szinte mindenütt felbomlasztja a különböző öt megelőző prekapitalista termelési módokat és társadalmi formációkat és a helyükre lép; s az sem nagyon cáfolható, hogy például az európai ókor társadalmi igen lényegi vonásaikban (s éppen termelésük domináns jellegében is) látványosan különböznek például az európai középkor társadalmaitól. (Az utóbbi évtizedekben eluralkodott szkepszis a “nagy elméletek” iránt a mikrofolyamatok felé fordított figyelem által az emberi társadalom és a történelem nagyon sok fontos részletének megismeréséhez, nagyon fontos distinkciók megtételéhez vezetett, de a részletek igazsága és az egész igazsága nem mond egymásnak ellent, a részek különbségei és az egész egysége ugyanannak a rendszernek a képe; s a “nagy elméletek” posztmodern tagadása – erre visszatérünk a harmadik fejezetben -- maga is egy mulékony, és “nagy elmélettel” jól magyarázható korszakosság). Mindezt egybevetve nem látunk okot arra, hogy a társadalmi formációk elméletét, és az ennek alapjául szolgáló termelési mód koncepciót teljesen elvessük a történelem értelmezésében. A “történelem vége” konklúziót pedig abszurdnak tartjuk (az volt már a marxistáknál is, akik a kapitalizmus utáni társadalmat jóskolták öröknek és a történelem messiási végpontjának); hiszen ha csak nem pusztul el az emberiség, társadalmának mozgásai mindig történelemmé fognak összeállni, s ez állandó változást jelent, hosszabb időtávon egész formációk, termelési módok szükségképpen megváltozását is. **Amikor “szellemi termelési” módról” beszélünk, annak a termelési módnak a sajátosságait próbáljuk felvázolni, amely a történelemben éppúgy a kapitalizmusra ráépülő, s ilyen értelemben azt követő formációnak mutatkozik, mint ahogy a kapitalizmus épült rá a különböző prekapitalista formációkra,¹⁰ s tette így azokat a történelemben önmaga “előttív”.**

Egy ilyen új formáció jelentkezését – mint erről később részletesen szó lesz – már sokan regisztrálták. (Nem anticipálták, mint Marxék a szocializmust és a kommunizmust, hanem *leírták* az ilyen új formáció jelenlétére utaló tényeket). Amit ezekhez a leírásokhoz hozzá próbálunk tenni, az annyi, hogy a “termelési mód” kategória felhasználásával egy tágabb történelmi összefüggésben próbáljuk elhelyezni az új fejleményeket. Marxék híres-hírhedt 11. Feuerbach-tézisét (“A filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték; a feladat az,

9 Kifejtésünk logikai menete szerint a “szellemi termelés” fogalmát az első fejezet utolsó alfejezetében, a “szellem” fogalmát pedig a negyedik fejezetben fogjuk *definiálni*.

10 A “ráépülést” a fentieknek megfelelően természetesen nem úgy érteve, ahogy az épületek szintjeit húzzák sorban egymásra: (a kapitalizmus is a világ számos pontján a korábbiak lerombolásával, szervesen vett uralma alá társadalmakat); azt azonban utólag mindig látni lehet, hogy a korábbi forma miként hordta magában a későbbit, mi módon segítette elő annak térhódítását, s hogy a törések és szervesen fejlemények ellenére az egyes termelési módok *egészükben* szervesen fejlődnek ki egymásból. Általában nem úgy, hogy az előző forma legfejlettebb szintje töretlen fokozatossággal továbbfejlődik az újba, hanem az “egyenlőtlen fejlődés” törvénye szerint inkább a korábbi forma “szabálytalan” elemeinek megerősödésén keresztül, sokszor külső hatások ösztönző befolyására is támaszkodva; a “szervességek” azonban annyiban mindenképpen érvényesülni kell, -- mint erre könyvünkben többször is visszatérünk majd --, hogy az új felhasználja, előbb vagy utóbb magába integrálja, új tartalommal tölti meg (s elsősorban éppen a termelési mód tekintetében) a régi vívmányait, és egyúttal választ ad azokra és éppen azokra az ellentmondásokra, amelyek a régiben felmerültek és annak keretei között megoldhatatlannak bizonyultak. És éppen ezt és nem mást értjük “ráépülésen”. Enélkül bármely új társadalmi formáció valóban szervesen fejlemény marad, és az adott közegben hosszabb távon nem képes integratív rendszerként működni.

hogyan megváltoztassuk” Marx, 1960/1, MEM 3, 9. p.) sok voluntarista használta saját cselekvései indoklására. (Marxék a saját gyakorlatukban egyébként nem tartották magukat ehhez a tézishez, nem állították dichotómiaként szembe egymással a “történelem értelmezését” és a változtatását: bár nagy elszántsággal próbálkoztak a változtatással, de írásaik sokaságát fordították -- továbbra is -- “értelmezési” kísérletekre).¹¹ Mint korábban már utaltunk erre, a huszadik század szörnyű tapasztalatai azt a reakciót erősítették meg az emberiségben, hogy óvakodjék azoktól, akik mindenáron változtatni akarják a világot, (ahelyett és/vagy anélkül), hogy kellőképpen megértenék. Ezért a világ jelenségeinek értelmezése továbbra is nagyon fontos; s mi mindenképpen az *értelmezéshez* szeretnénk hozzájárulni, (egyfajta interpretációját adni a világ társadalmában ma zajló folyamatoknak); ha van is bennünk változtatási szándék – hiszen a világ sosem elég humánus ahhoz, hogy ne legyen rajta változtatni való –, ezt is csak egy, (az alábbiakban kifejtendő) “értelmezési” – vagy talán pontosabban: “megértési” -- kísérlettel igyekszünk realizálni.

Könyvünk egy tervezett trilógia középső darabja. Az első rész “Túlélési stratégiák” címmel 2007-ben jelent meg. Abban a könyvben az élet egyik leglényegibb sajátosságából, az élő lények önfenntartási törekvéséből kiindulva próbáltuk körüljárni azokat a tényezőket, amelyek az embert, mint élőlényt, és mint a társadalom tagját túlélésében segítik, illetve segíthetik. A könyv középső részén a német filozófia “nembeliség” fogalmára építve az ember egyik legfőbb sajátosságaként azt a tulajdonságát emeltük ki, hogy **az ember tudatosan az emberi nemnek, az emberiségnek tagjaként határozza meg magát, (feltételezi a Nem összetartozását, az egyes emberekben meglévő, s ezáltal őket összekapcsoló “egyetemes emberit”), miközben az emberi nemnek meg az a sajátossága, hogy egymástól különböző egyediségekben, individualitásokban létezik, amelyek mind ennek a magasabb szerveződési egységnek, az emberiségnek mintegy külön-külön utakra küldött “felderítőiként” járulnak hozzá a nagy egész tudásához és ezen keresztül túléléséhez.** Az emberi nem és az egyének közötti kapcsolat biztosítékaiul fejlődtek ki az emberi történelemben a különböző (az egyének túlélési stratégiáit is nagyban szabályozó) *etikák*; említett könyvünkben amellet próbáltunk érvelni, hogy következetes etikát éppen az embernek erre a nembeli természetére lehet alapozni,¹² az egyes ember túlélési stratégiáit *az emberi nem* túlélési szükségleteiből értelmezni (s ezt teszik például a különböző vallások is). Erre az alapvetően etikai -- és ezzel összefonódottan (humán) etológiai, antropológiai -- megközelítésre épül rá az olvasó által most kézben tartott második kötet. **Az egyes termelési módok közötti váltást** ugyanis – mint ezt később részletesebben kifejtjük – **nagymértékben az indítja el, hogy változnak a túlélési stratégiák; az új társadalmi formációk kiformalódását új etikai premisszák megjelenése, a megszokott humánetológiai mechanizmusok, kulturális antropológiai funkciók és struktúrák új alakban való megjelenése, átrendeződése is kíséri, illetve nagyrészt éppen ezek az etikai és humánetológiai-antropológiai változások, az ezekhez kötődő megfontolások indukálják a társadalom gyökeres változásait.**

11 Egyébként Baumannnak igaza van, amikor a tézisnek azt az oldalát is kétségbevonja, hogy “a filozófusok csak értelmezték a világot” – a felvilágosodás példáját említi, amelynek filozófusai nagyon is jelentős szerepet játszottak a gyakorlati “világváltoztatásban” is. (Bauman, 1987, 101. p.)

12 Az egyes etikai rendszerek egyszerre tartalmaznak relatív, saját felfogásukat más emberi etikáktól elkülönítő elemeket, és “általános emberi” szempontokat. Ennek következtében egyfelől érvényes az a tétel, hogy az etikai igazságok relatívak, s nincs olyan kifejtett és gyakorolt etika, amely kizárólagos igazsággal bírna tőle eltérő etikákkal szemben: ami az egyik (jogos) szempontból etika, az a másik (használhatóan jogos) szempontból nem az; másfelől – és ez legalább annyira lényeges -- egyetlen, valóban etikának nevezhető rendszer sem áll meg anélkül, hogy ne tartalmazna “objektív”, nem-relatív, az emberi nem egésze, az emberiség szempontjainak megfelelő igazságokat.

A hagyományos polgári filozófiai rendszerek többnyire úgy építkeznek, hogy az ismeretelméletből indulnak ki, erre épül rá többek között valamilyen társadalomfilozófia, és a társadalomfilozófiából következnek az etikai premisszák. Mi a tervezett trilógiában éppen fordított láncolatot követünk. Az (emberi Nem szempontjából aktuálisnak látszó) etikai, humánetológiai, kulturális antropológiai megfontolásokból indulunk ki,¹³ ezt követi a társadalomelméleti második kötet, amelyet most tart kezében az olvasó (annak kifejtésével, hogy a jelen humánetológiai, kulturális antropológiai és etikai változás-tendenciái milyen termelési mód irányába mutatnak), s a harmadik részt szánjuk egy mindezekkel adekvát ismeretelméleti koncepció kifejtésére. Véleményünk szerint ugyanis – minthogy az ember lényege nembelisége, – bármely érvényes társadalmi következtetést csak ebből a nembeliségből, az ember nembeli meghatározottságából és a Nem szempontjából -- lehet levezetni: bár az egyes társadalmi formációk önmagukat általában egy másik társadalmi formációval szemben, ahhoz viszonyítva határozzák meg, valódi (hosszabb korszakon át fennálló) társadalmi formációvá csak akkor tud válni egy termelési mód és a vele adekvát társadalmi együttélési rendszer, ha az alapvető kulturális antropológiai, humánetológiai és etikai kérdésekre ad (az általa felváltott formációnál hatékonyabbnak tűnő, és a kulturális antropológiai funkcióknak, humánetológiai mechanizmusoknak és a nembeliségből következő etikai szempontoknak megfelelő) választ. Ilyen értelemben **egy új társadalmi formáció csak kulturális antropológiai-humánetológiai és etikai alapokon fejlődhet ki, enélkül bármely társadalomváltoztatási kísérlet csak öncélúvá válhat.** A kifejtésben tehát a (megalapozó) kulturális antropológiai--humánetológiai és etikai szempontok *után* – az olvasó által most kézbe tartott kötetben -- térünk ki annak a termelési módnak a felvázolására, amely jelenünkben körvonalazódik, s amely véleményünk szerint az alapvető antropológiai és etikai szempontok ma megfigyelhető új formákba rendeződését magyarázza. Végül az új formáció körvonalazódása adhat társadalmi háttérrel annak az ismeretelméletnek, amit egy “*A szimbolizáció*” címmel tervezett harmadik könyvben remélünk kifejthetni; hiszen minden új termelési móddal, minden új társadalmi formációval új ismeretelméletek (és ezek alapjaként az ismeretek rendezésének új formái) jelennek meg; ezek sajátosságait nem lehet érteni a velük adekvát termelési sajátosságok megértése nélkül. Ugyanakkor – szemben azokkal a vulgármarxistákkal, akik a “társadalmi létnek” a “tudatformákkal” szembeni prioritását (túl)hangsúlyozzák – kulcsszerepet tulajdonítunk a három rész közül éppen az ismeretelméleti (s az ismeretszerzési és -rendezési formák változását értelmező) harmadik résznek; mert bár ontológiailag a fent említett módon lehet az egyik elemzett síkot a másikkal megalapozni; a dolgok valóságos alakulásában ez nem jelent sorrendet, hiszen az egyes termelési módoknak éppen a (nekik megfelelő) ismeretszerzési formák (és az ezekre épülő ismeretelméletek) szolgáltatják az alapeszközöket (s mint látni fogjuk, különösen így van ez a szellemi termelési mód esetében). A három kötet alapmotívumai: a *nembeliség* etikája, a *szellemi termelési mód* és a *szimbolizáció* – mint a trilógia végére érve remélhetőleg kiderül – felfogásunk szerint egymással szervesen összetartozó, egymást kölcsönösen meghatározó tényezők. De ne szaladjunk előre. Egyelőre a “termelési mód” kérdésénél tartunk.

E könyvben először megpróbáljuk meghatározni (1. fejezet) a “szellemi termelési mód” mibenlétét, összegezni (2. fejezet) az ennek irányába mutató jelenségeket és (3. fejezet) az ezeket értelmező különböző elméleteket, (illetve a “szellemi termelési mód” fogalom viszonyát ezekhez az elméletekhez, s azt is, hogy miért tartjuk adekvátabbnak ezt a kategóriát az általuk használtknál a jelen folyamatok értelmezésére). Kitérünk (4. fejezet) az e

13 Az egyes társadalmi formációknak, “termelési módoknak” megvan a maguk kulturális rendszere, mindennapi kultúrája, s nem is lehet sajátos termelési módokról beszélni, csak abban az esetben, ha a mindennapi életet, az egész kultúrát átfogóan történik rendszerszintű változás. A kulturális antropológiai megközelítés ebben az esetben azt jelenti, hogy a *kulturális* paradigmák sajátosságainak megfigyelése és leírása adja (legalábbis az egyik) alapot az adott formáció megértéséhez.

kategóriában megjelenő “szellem” fogalom tartalmának, a “szellem” voltaképpeni mibenlétének kérdésére, illetve arra is (5. fejezet), hogy a “szellemi termelés” kategóriája mennyiben kapcsolható, s mennyiben nem az “értelmiségnek” nevezett társadalmi csoporthoz. A szellemi termelés mibenlétének körüljárása során az előző kötetben tárgyalt “nembeliség”-probléma és a “szellemi termelési mód” összekötőjeként foglalkoznunk kell (6. fejezet) a “humanizmus” fogalmával is. Tisztázni kell a szellemi termelési mód viszonyát (7. fejezet) a szocialistának nevezett társadalmakhoz és (8. fejezet) a mai kapitalizmushoz. Végezetül (9. fejezet) értelmezni próbáljuk a ma zajló folyamatokat azok lehetséges kimenetelei szempontjából.

*

Ajánljuk ezt a könyvet Tőkei Ferenc emlékének, akinek – ha nem is diszciplináris értelemben – tanítványai lehettünk; Mészáros Istvánnak, aki évtizedek óta elkötelezettje a “Tőkén túl” való gondolkodásnak, s akinek egy napon vendégszeretét élvezhattuk; Immanuel Wallersteinnek, aki írásai mellett a vele való személyes beszélgetésekben is inspirált bennünket a továbbgondolkodásra; mindazon barátainknak és kollégáinknak, akik termékeny viták sorában járultak hozzá gondolkodásunk alakulásához, Csikós Ellának és Gulyás Gyulának, akik lektori elsőolvasóként segítettek elő, hogy a könyv elnyerhesse végleges formáját; Kocsis Andrásnak, aki már nem először vállalja fel mégoly elvont-elméleti gondolati termékeink kiadását is; és elsősorban nagyszerű gyermekeinknek, Mihálynak és Máténak, akiknek szeretnénk egy jobb világ örökségét hagyni.

1. fejezet

Mi az a “szellemi termelési mód”?

Mindenekelőtt a “termelési mód” fogalmát kell körüljárunk, s azok számára, akik e

fogalommal még nem találkoztak, illetve akik kételkednek e fogalom érvényességében, röviden összefoglaljuk Marx erre vonatkozó nézeteit. (Aki úgy érzi, túlságosan is tisztában van ezekkel a nézetekkel, vagy nem kíván hosszabban elmerülni a marxi szövegekben, az az olvasást a következő két alfejezet kihagyásával is folytathatja).

Termelés és termelési mód

Hogy pontosan mit ért Marx a “termelési mód” fogalmán, azt elsősorban “*A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*” (azaz a közhasználatú német címkezdettel: a “Grundrisse”) alábbi mondataiból lehet értelmezni. Először is:

“Amikor tehát termelésről van szó, mindig egy meghatározott társadalmi fejlődési fokon álló termelésről – társadalmi egyének termeléséről – van szó. (...) minden termelési korszaknak vannak bizonyos közös ismertetőjegyei, közös meghatározásai (...) Ebből némely dolog valamennyi korszaké; más dolog egynéhányé közösen. [Bizonyos] meghatározások közösek a legmodernebb korszakban és a legrégibben.” (Marx, 1984, MEM 46/I. pp. 12—13).

Tehát a termelés (vagyis anyagi javak, szellemi konstruktumok céltudatos, rendszeres-ismétlődő és a társadalom tagjainak összefogására épülő létrehozása, maguknak az embereknek és intézményesült viszonyaiknak újratermelése, azaz létük céltudatos és rendszeres-ismétlődő tevékenységek általi fenntartása) egyrészt azt is jelenti, hogy a különböző javakat, konstruktumokat, intézményeket és magukat az embereket minden korszakban létrehozzák, azaz mindig van termelés, és mindig ugyanezt értjük rajta (s amit értünk rajta, az mindig a tevékenykedő egyének termelő tevékenységeiben megnyilvánuló *társadalmi működés*);¹⁴ másrészt Marx jellemzőnek tartja az egyes “meghatározott társadalmi fejlődési fokokra” azok sajátos, korszakjellemző termelésfajtáját.

“Minden társadalmi formában egy meghatározott termelés az,¹⁵ amely kijelöli valamennyi többi termelésnek – és amelynek viszonyai ennél fogva kijelölik valamennyi többi viszonyt – a rangját és befolyását.”¹⁶ (Marx, 1984, MEM, 46/I. 32. p.)

Ez a “termelési mód” meghatározásának lényege. Marx úgy látja, **az egyes korszakok, az egyes társadalomszerveződési rendszerek közti különbséget alapvetően a domináns termelésfajta különbsége határozza meg**, ami egyrészt azt is jelenti, hogy a különböző korszakokban más-más termelésfajta a legmeghatározóbb a társadalomban, másrészt, s ez

¹⁴ A “termelés” tehát ebben az értelemben nem pusztán a *gazdaság* egyik mozzanata, hanem maga a *sajátos emberi* tevékenység; a sajátos emberi létezés egyik alapvonása.

¹⁵ Marx erre két példát említ: a földtulajdonon alapuló (döntően mezőgazdasági) termelés és a tőkés alapú (jelentős mértékben ipari) termelés példáját.

¹⁶ Ezt a “kijelölik a befolyását” állítást más szavakkal így értelmezi: “általános megvilágítás ez, amelyben az összes egyéb részek megmártóznak, és amely különösségükben módosítja őket”. Vagyis **a domináns termelésfajtából következő sajátos nézőpont uralkodóvá válik a társadalomban**: ha a kapitalizmusban a *pénzgazdálkodás* (a kereskedelem és a pénzforgatás) illetve az *ipar* nézőpontja lesz uralkodóvá, (összefonódva a *tőke*-termelésben, ami e sajátos termelési mód lényege), ez azt jelenti, hogy minden egyéb termelésfajtában (például a korábbi társadalmakban dominált mezőgazdaságban is) a pénzgazdálkodás és az iparszerű szemlélet (s alapvetően a tökehaszonra való törekvés) válik jellemzővé, mintahogy a pénzgazdálkodás, az ipar (és alapvetően a tőke) logikája hatja át a társadalom intézményeit, vele adekvát megnyilvánulásokat hívva életre a filozófiában, az etikában, a tudományokban, művészetekben, a mindennapi érintkezési viszonyokban, stb.

talán még fontosabb, ez a legmeghatározóbb termelésfajta *a többi helyét is kijelöli*, más-másféle jelentőséget ad nekik a különböző társadalmakban. Ezt rögtön példával is megvilágítja:

“Helyhez kötött földművelést folytató népeknél – ez a helyhezkötttség már magas fok – ahol ez az uralkodó termelés, mint az ókoriaknál és a feudálisaknál, még az iparnak és szervezetének és a tulajdon ennek megfelelő formáinak is többé-kevésbé földtulajdoni jellegük van (...) A polgári társadalomban fordítva van. A mezőgazdaság mindinkább pusztá iparággá válik és teljesen a tőke uralma alatt áll.” (Marx, 1984, MEM, 46/I. 32. p.)

A “termelés” a marxi értelmezésben nem csupán az anyagi javakat, szellemi konstruktumokat, intézményeket és magukat az embereket létrehozó *tevékenységet* és annak sajátos fajtáját jelenti, hanem elválaszthatatlan a tulajdonviszonyoktól is: ebben a felfogásban nincs értelme a tulajdonviszonyoktól elszakítva beszélni a tevékenységekről.¹⁷

Marx szerint a termelési módok különbségének egyik alapvető forrása azért a *tulajdonforma*, mert ez megszab olyan alapvető termelési feltételeket, mint például az, hogy a termelést szabad emberek vagy kényszermunkások végzik-e, vagy hogy mekkora földrajzi egységekben gazdálkodnak (mindennek pedig igen erős következményei vannak a *termelés mikéntjére* vonatkozóan is); s nem utolsósorban, hogy melyik termelési ág (például földművelés, állattenyésztés, ipar, stb.) milyen mértékben szolgál a tulajdon alapjául (hiszen ettől függhet az adott termelési ág szerepe a társadalomban).¹⁸ A másik lényeges állítás az, (erre vonatkozik a 18. lábjegyzetbeli idézet utolsó mondata), hogy az *elosztás*, a tulajdonlás lehetőségei viszont a termelési formákból, a domináns termelésfajtából következnek. (A kapitalizmusban például az ipar és kereskedelem összefonódásával létrejött domináns termelésfajta ipari-kereskedelmi jellegűvé teszi, az ipari termelés és a piac logikája szerint szervezi meg a mezőgazdaságot, a szellemi életet és az élet egyéb területeit; s a politikán és jogrendszeren keresztül a tőkeviszonyt -- a szabad bér munka által termelt értéktöbblet magántulajdonán alapuló tulajdonformát -- a társadalom uralkodó, meghatározó tulajdonviszonyává teszi, miközben az ipar és kereskedelem összefonódásán alapuló termelésfajta létrejöttét és térhódítását éppen ennek a tulajdonformának – a szabad bér munka által termelt értéktöbblet magántulajdonának

17 Ezért is tekinti *különböző* termelési módoknak Marx a nagy közmunkákra (elsősorban az öntözéses földművelésre) épített adóbirodalmak termelését, a kisparcellás magángazdaságokra épített antik polisz világot és a nagy magán-földbirtokok által dominált feudális gazdaságot, annak ellenére, hogy – például a kapitalizmussal ellentétben -- mindegyikben a földművelés a domináns termelési ág: A *termelés egészen más módja* alakul ugyanis ki ezekben a különböző társadalmi formációkban, összefüggésben a tulajdonviszonyokkal és az egyéb viszonyokkal, amelyek a földet megművelő illetve tulajdonló, a föld használatáról rendelkező embereket összekötik.

18 Az elosztás, a tulajdon tehát meghatározói a termelésnek, de a marxi felfogásban a termelés mint rendszer részét alkotják (hiszen a termelés az az *aktív* oldal, amely megteremti az elosztás és a tulajdon alapjait). S egy – a látszólag a termeléstől független -- jelenségről, a katonai hódításról is azt mutatja ki, hogy az miképpen része, s (a kölcsönös meghatározottságnak megfelelően) meghatározottja is a termelésnek (amire a 3. lábjegyzetben mi is utaltunk): “Minden hódításnál három dolog lehetséges. A hódító nép a meghódítottat aláveti saját termelési módjának (...); vagy meghagyja a régi termelési módot, és megelégszik sarccal (...); vagy kölcsönhatás áll be, miáltal valami új jön létre, egy szintézis (részben a germán hódításoknál). Valamennyi esetben a termelési mód, akár a hódító népe, akár a meghódítotté, akár a kettő egybeolvadásából származó, meghatározza a kialakuló új elosztást. (...) Hagyományos elképzelés, hogy bizonyos időszakokban csakis rablásból éltek. De hogy rablás lehessen, kell legyen valami rabolnivaló, tehát termelés. És a rablás módját magát is a termelés módja határozza meg. Egy stock-jobbing nationt pl. nem lehet oly módon megrabolni, mint egy tehénpásztor nemzetet.” (Marx, 1984, MEM, 46/I. 24. p.)

– kialakulása, megerősödése teszi lehetővé). S végül azt is észrevehetjük, hogy Marx itt a hagyományos történelemértelmezéseket (a történelem = hódítások története; a történelem = politikatörténet, azaz hatalmi harcok története, stb.) *nem tagadja*, hanem igyekszik tágabb összefüggésbe, a termelési mód keretei közé helyezni, azáltal értelmezni. **Marx termelési mód fogalma tehát egy olyan összefüggésrendszer leírása, amelyben kölcsönös egymásrahatásban ábrázoltatik a javakat, szellemi konstruktumokat, intézményeket és magukat az embereket létrehozó tevékenységek sokasága, az e tevékenységeket összefogó nagyobb termelési területek, gazdálkodási ágak (földművelés, állattenyésztés, ipar, stb.), a társadalom tulajdonviszonyai, és az ezeket alakító hatalmi viszonyok.** Egyáltalán nem csak gazdasági kategóriák, de a mindezeket összerendező kulcsmozzanatok kétségkívül a termelést tekintik.

Marx szövegeiben nyilvánvalóan szerepelnek olyan kitételek is, amelyekben valóban ökonomizmusnak minősíthető túlzásokra ragadtatja magát.¹⁹ Max Weber hozzájárulása éppen azért lehetett jelentős a huszadik századi társadalomtudományban, mert kiemelte azt, hogy **a társadalom különböző alrendszereinek önmozgása legalább annyira meghatározó egy korszak jellegének alakulásában, (és így a tág értelemben vett termelési mód alakulásában is) mint a szűkebb értelemben vett termelésé.**²⁰ Ezért, ha termelési módról beszélünk, ennek jellegét meghatározó alapjaihoz kell sorolnunk (az alap—felépítmény viszony merev dichotómiáját felállító marxistákkal ellentétben) a társadalom legkülönbözőbb alrendszereit is.²¹ A szűkebb értelemben vett “termelés” és a többi tényező viszonyára is

19 Például az alábbi szövegben: “Megragadom az alkalmat, hogy röviden visszautasítsak egy ellenvetést, amelyet egy német amerikai lap tett nekem, amikor Zur Kritik der politischen Ökonomie (Adalékok a politikai gazdaságtan bírálatához) című írásom megjelent 1859-ben. E lap szerint az a nézetem, hogy a meghatározott termelési mód és a neki mindenkor megfelelő termelőviszonyok, szóval ‘a társadalom gazdasági struktúrája az a reális alap, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg’ és hogy ‘az anyagi élet termelési módja határozza meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot általában’ – mindez igaz ugyan a mai világra, (...) de sem a középkorra, ahol a katolicizmus, sem Athénra és Rómára, ahol a politika volt az uralkodó. (...) Annyi bizonyos, hogy a középkor nem élhetett katolicizmusból, sem az antik világ a politikából. Ellenkezőleg az a mód, ahogy az életüket termelték, magyarázza meg, miért játszott ott a politika, itt a katolicizmus a főszerepet.” (Marx, 1951, I/93, p. 33 lj). Az utolsó mondat (más szöveghelyekkel együtt) alkalmat ad arra, hogy Marx termelés-felfogását gazdasági determinizmusként értelmezzék: nyilván *nem csupán* az élet termelésének módja magyarázza meg a politika vagy a katolicizmus szerepét. Vagy hogy egy sokat idézett passzusára utaljunk: “Nem az emberek tudata az, ami létüket, hanem megfordítva, társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza”. (Marx, 1965. MEM 13. p. 6). Ezek a megfogalmazások kétségkívül egyoldalúak, hiszen másutt a marxi szövegek is azt sugallják, hogy a meghatározottság kölcsönös.

20 S hasonlóképpen nyitott teret a legkülönbözőbb társadalomtudományok művelői előtt, hogy Marx társadalomleírásában egyes, a társadalmi rendszer működése szempontjából meghatározó tényezők elemzését nem dolgozza ki részletesen, ezeket (például a vallás szerepe, az intézmények jelentősége, a szimbólumok hatása, kultúrák-népek keveredése, stb.) viszont ők hangsúlyozzák gyakran egyoldalúan.

21 Harvey így foglalja össze a marxi nézőpontot: “A társadalmi változás a kapitalizmus politikai testének – amelyet a gyakorlatok és módszerek együtteseként szemlélünk – hét aspektusa közötti kapcsolatrendszer dialektikus kifejtéséből érthető meg. Ezek:

- a) a termelés, a csere és a fogyasztás technológiai és szervezeti formái;
- b) a természeti környezethez fűződő kapcsolatok;
- c) az emberek közötti társadalmi kapcsolatok;
- d) a világról alkotott gondolati koncepciók, beleértve az ismereteket, a kulturális felfogásokat és hiteket;
- e) a munkafolyamatok, és az egye áruk, szolgáltatások földrajzi elosztása és viszonyulásuk termelésé;
- f) az intézményi, törvényi és kormányzati struktúrák;
- g) a társadalmi reprodukciót alátámasztó minennapi élet működése.

Ezen aspektusok mindegyikének megvan a maga belső dinamikája, a saját feszültségeik és ellentmondásai (gondoljunk csak ‘a világról alkotott gondolati koncepciókra’), ám kölcsönösen függenek egymástól és hatással vannak egymásra. A kapitalizmusba való átmenetre mind a hét aspektus együttesen gyakorolt hatást. Az új technológiákat nem ismerhették volna fel és nem alkalmazhatták volna a világról alkotott új koncepciók nélkül

érvényesnek lehet tekinteni, hogy lényege a *kölcsönhatás*, mint ahogy ezt Marx elemzése például a termelés és fogyasztás viszonyára vonatkozóan kifejti²².

A marxi dialektikus fogalomhasználatban az egymástól kategóriálisan elkülönített fogalmak általában egymásvonatkoztatva, egymásból levezetve szerepelnek, így a “termelés” kategóriáját sem lehet tehát úgy értelmezni, hogy ne lássuk benne, hozzá tartozóan (véle egymást kölcsönösen meghatározóan) mindazt, amivel kategóriálisan szembeállítjuk, legyen az az elosztás, a fogyasztás vagy éppen a politika, az ideológiák világa, illetve bármi, amire nem termelésként gondolunk.²³

(ideértve a természethez való viszonyt és a társadalmi kapcsolatokat is). A társadalomelméleti szakemberek általában hajlamosak csak az egyik vagy másik aspektusra koncentrálni, és azt tenni meg az összes változást kirobbantó szikrának. (...) Az összes aspektus közötti dialektikus mozgás az, ami számít.” (Harvey, 2010, 36. p. Kiem. K. Á.—K. G.). Ez mindenesetre jobban hasonlít Marx termelési mód-felfogására, mint azt a *pusztán* a termeléssel, mint gazdasági folyamattal jellemző vulgarizálóké, bár a figyelembevett tényezőknek a mágikus hétre való redukálása is skolasztikus leegyszerűsítés.

22 “A termelés közvetlenül fogyasztás is. Kettős fogyasztás, szubjektív és objektív; az egyén, aki a megtermelésben kifejti képességeit, ki is adja, el is fogyasztja azokat a termelés aktusaiban, teljesen úgy, mint ahogy a természetes nemzés életerők fogyasztása. Másodszor: a termelési eszközök fogyasztása, amelyeket használnak és elhasználnak, és részben (mint pl. a tüzelésnél) megint általános elemekre bomlanak. Ugyanígy a nyersanyag fogyasztása, amely nem marad meg természetes alakjában és mivoltában, hanem felemésződik. Maga a termelés aktusa ezért minden mozzanatában a fogyasztás aktusa is.” (Marx, 1984, MEM, 46/I. 17. p.). “Termelés nélkül nincs fogyasztás; de fogyasztás nélkül sincs termelés, mivel a termelés így céltalan volna. A fogyasztás kettősen termeli a termelést: 1. Azáltal, hogy a termék csak a fogyasztásban válik valóságos termékké. Pl. egy ruha csak a viselés aktusával válik valóban ruhává. (...) 2. Azáltal, hogy a fogyasztás hozza létre az új termelés szükségletét, tehát a termelésnek azt az eszméi, belsőleg hajtó okát, mely annak előfeltétele. A fogyasztás hozza létre a termelés törekvését; létrehozza a tárgyat is, amely célmeghatározóan tevékenykedik a termelésben. (...) Szükséglet nélkül nincs termelés. De a fogyasztás újratermeli a szükségletet.” (Marx, 1984, MEM, 46/I. pp. 18—19.) “A tárgy nem egyáltalában tárgy, hanem egy meghatározott tárgy, amelyet egy meghatározott módon kell elfogyasztani, s ezt a módot megint maga a termelés közvetíti. Az éhség éhség, de az az éhség, amely késsel és villával fogyasztott főtt hússal elégül ki, más éhség, mint az, amely a nyers húst kéz, köröm és fog segítségével falja fel. Nemcsak a fogyasztás tárgyát, hanem a fogyasztás módját is termeli ezért a termelés, nemcsak objektíven, hanem szubjektíven is.” “A termelés ennél fogva termeli a fogyasztást. 1. Azáltal, hogy létrehozza számára az anyagot; 2. Azáltal, hogy meghatározza a fogyasztás módját; 3. Azáltal, hogy az általa először tárgyként tételezett termékeket előállítja mint szükségletet a fogyasztóban. Megtermeli ennél fogva a fogyasztás tárgyát, a fogyasztás módját, a fogyasztás törekvését. Ugyanígy a fogyasztás megtermeli a termelő hajlamát, azáltal, hogy mint célmeghatározó szükséglet ösztökéli őt. A fogyasztás és termelés közötti azonosságok tehát háromszorosan jelennek meg: 1. Közvetlen azonosság: a termelés fogyasztás; a fogyasztás termelés. (...) 2. Hogy mindegyikük a másik eszközeként jelenik meg; közvetítik egymást; amit úgy fejeznek ki, hogy kölcsönösen függenek egymástól (...) A termelés létrehozza az anyagot mint külsőleges tárgyat a fogyasztás számára; a fogyasztás létrehozza a szükségletet mint belsőleges tárgyat, mint célt a termelés számára. (...) 3. Mindegyikük nemcsak közvetlenül a másik, s nem csak közvetítője a másiknak, hanem mindegyikük azáltal, hogy végbemegy, létrehozza a másikat: önmagát mint a másikat. A fogyasztás viszi csak végbe a termelés aktusát, azáltal, hogy a terméket, mint terméket bevégez, azáltal, hogy feloldja, önálló dologi formáját felemészti” (Marx, 1984, MEM, 46/I. pp. 19—20.). Ebben az érvelésben a Marx által alkalmazott “dialektika” sokak szemében rabulisztikának hathat; a német filozófusok dialektikája az angolszász empirizmuson vagy a francia analitikán felnőtt gondolkodók szemében gyakran csak a fogalmak megengedhetetlen egymásba csúsztatása, a kategóriákkal folytatott zsonglörködés. A “német” dialektika azonban csupán egy nagyon is valóságos tény-összefüggésre reagál, arra ugyanis, hogy a világot leíró kategóriák emberi segédeszközök lévén sosem alkalmasak a világ rendkívül bonyolult kölcsönhatásainak megragadására; a fogalmi-kategóriális elkülönítés mindig olyan leegyszerűsítés, amely a leírt jelenség-együttes pontatlan, hiányos ábrázolása lehet csupán. Ezért szükség van annak kifejtésére is, hogy az elkülönített pólusok valójában egyszerre vannak egymással a különbség és az azonosság viszonyában, s a dialektikus megfogalmazások a kategóriák elkülönítésén alapuló

Felvethető azonban, hogy ha minden mindennel összefügg, (s ha Marx azon kitételével nem értünk teljesen egyet, hogy végső soron mindent a termelés magyaráz meg), akkor miért a “termelést” tekintjük a kulcskategóriának? Lényegében ugyanezt a kérdést a Marxszal vitatkozó fent említett amerikai lap cikkírója (lásd a 19. lábjegyzetet), abban a formában teszi fel, hogy mi van akkor, ha a “termelés” kategóriája, mint a társadalmi folyamatokat magyarázó kulcskategória *csak a kapitalizmus tizenkilencedik századi jelenében adekvát*²⁴ (s ezt a kérdést ma – mint később még utalunk erre -- újra sokan megfogalmazzák, a “termelés” jelentőségét együtt temetve az ipari társadalommal). Úgy gondoljuk, Marxnak abban mindenképpen igaza van, hogy bárhogy definiáljuk az embert (társadalmi lényként, szerszámalkotó lényként, gondolkodó lényként, kommunikáló lényként vagy éppen *homo ludensként*), ennek a társadalomban élő lénynek valami módon meg kell termelnie életfeltételeit, s bár termelni sem lehet társadalmi együttélés, gondolkodás, kommunikáció vagy éppen játék nélkül, de míg ezek egyikének vagy másikának szélsőséges redukciójával (lásd egyfelől a Robinson történetet, másfelől a teljesen gépiessé tett munkát) az ember fennmaradása bizonyos fokig lehetséges, a termelés valamilyen formája (a környezeti feltételeknek az ember számára való alakítása) nélkül nem. (Az emberi *társadalom* szintjén semmiképpen). S ezért az ilyen értelemben vett termelés az emberi lét minden korszakában (a társadalom szempontjából) alapvető.²⁵ Az más kérdés, hogy elképzelhető olyan állapot, amelyben az életfeltételek termelése (például mert az ember helyett gépek végzik) a mainál jóval kisebb arányban lesz *közvetlenül* jelen az emberi életben.²⁶ Ám az egész kérdésfelvetés

gondolkodásnak ezt a korrekcióját próbálják csupán végrehajtani.

23 Az ilyen, egymást kölcsönösen meghatározó tényezők esetében tehát nem körben forgó definícióról van szó: számos létforma eleve más létformákkal egyszerre, az egymással való kölcsönhatásban létezik (mint a “fizikai” testek vagy “kémiai” anyagok); gyakran eleve viszonyként keletkezik: együtt jönnek létre, feltételezve a másik jelenlétét is, de ha keletkezésük nem is egyidejű, a későbbiekben akkor is csak egymás hatása által tudnak fennmaradni illetve különböző állapotaik egymás hatására alakulnak. Az esetek nagy részében meghatározható a döntő mozzanat: (visszatérve termelés és tulajdon viszonyához) a különböző termelésfajták elkülönülése (a munkamegosztás) például időben megelőzheti a tulajdonviszonyok kialakulását, -- s a termelés módja meghatározza azt is, hogy mit és hogyan lehet tulajdonolni (állatokat? terményt? termelőeszközöket? értékmérőt? stb.) -- a kialakult tulajdonviszonyoknak viszont döntő szerepük van abban, hogy következményükként milyen termelésfajta kerül előtérbe, (és így tovább).

24 Azt a prezencionista (egyoldalúan jelenorientált) érvet, miszerint egy tizenkilencedik századi gondolkodó kategóriája *eleve* nem lehet érvényes a huszonegyedik században, nem vehetjük komolyan: ókori gondolkodók számos kategóriája bizonyul nagyon jól használhatónak – évezredek múltán is. (Marx kritikusai egyébként gyakran úgy járnak el, hogy kiragadják a marxi elemzések egyes elavult elemeit -- például a munka elnyomorodásának tételét -- és azt a rengeteg összefüggést, amit az elemzés ettől függetlenül feltár, mellőzik. Természetesen nagyon fontos kimutatni a marxi elmélet tévedéseit is, amire mi is kísérletet fogunk tenni, de elfogulatlan megítélő számára egyes elemek téves volta, elavulása *nem bizonyítja* egy elméleti rendszer egészének, illetve az elemzés többi részének téves voltát vagy elavulását.) Mészáros István ezzel kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy: “Ha például a múltban mindenáron védelmezni kellett állítólagos tételét a ’proletariátus elnyomorodásáról’, ma ugyanezt *ad nauseam* idézik, mint magáért beszélő cáfolatát Marx egész rendszerének, dacára annak a ténynek, hogy ő világosan számolt a munkás ’jólétének’ lehetőségeivel is (...) amit ma álnok kritikusai, éppoly kényelmesen mellőznek, mint ahogy délibábos agyonegyszerűsítő ’védelmezői’ tették a múltban.” (Mészáros, 2009, pp. II/223—224, eredeti: Mészáros, 1995, 427. p.)

25 Ahogy a Német ideológia fogalmaz: “az embereknek ahhoz, hogy ’történelmet csinálhassanak’, meg kell élniök”. (Marx--Engels, 1960/2, MEM, 3, 29. p.)

26 Ugyanakkor a termelés (mint ezt fentebb érzékeltetni próbáltuk, nem csak anyagi javak termelése. A “termelés” továbbá egészen más, mint az állati eszközhasználat. Az ember egyik legfőbb sajátossága, amellyel: “kidolgozza magát a természetből”, vagyis amellyel új minőséget visz a természet mozgásai közé, az, hogy más emberekkel való együttműködésben a közös tevékenység által megváltoztatják a létfeltételeket, illetve célzatosan és folyamatosan új létfeltételeket hoznak létre, érve ezen önmagukat, és az együttműködésük alapjául szolgáló s annak eredményeként létrejövő társadalmat is. A társadalom állandó alakítása, az ember önművelése is termelés: az ember olyan lény, akinek létezése e tág értelemben vett termelés nélkül nem tekinthető igazán emberi létezésnek. (Hogy a “természetből való kidolgozódás” – mint a huszadik század végén felmerült – gyakorlatilag a természettel való szembekerülést, a természeti feltételek rombolását jelenti, nem szükségszerű; a “termelés”

végül is azon alapszik, hogy feltételezzük, hogy a társadalmi létnek (tehát nem csak az emberképnek, hanem a társadalmi létezésnek is) vannak a termelésen *kívül is* lényegi összetevői. Mert ilyenek kétségkívül vannak. S ha vannak, akkor miért kezelnénk a “termelést” kitüntetett kategóriaként? Az emberi társadalmak történelme azonban úgy is ábrázolható, hogy az éppen hogy a *termelés állandó kiterjesztését* jelenti, újabb s újabb területekre. A tizenkilencedik század e kiterjedés előrehaladott fokán érzekelte, hogy milyen meghatározó jelenségcsoportról van szó,²⁷ és e jelenségcsoport megragadására absztrahálta a “termelés” fogalmát; a tizenkilencedik századi gondolkodó, Marx, pedig a történelem legfőbb magyarázóelvévé emelte ezt a fogalmat. **Ha a huszadik század második felében felmerült, hogy e kategória, a “termelés” kategóriája túlhaladott, ez elsősorban nem annak köszönhető, hogy más lét-mozzanatok háttérbe szorították a termelést. Ellenkezőleg, csak a “termelés” korábbi fogalma avult el, az viszont éppen azért, mert a termelés olyan területekre is kiterjedt, amelyet korábban nem soroltak a termelés kategóriájába.** (Élménytermelés, információtermelés, szépségipar, szórakoztatóipar, filmipar, stb.). A termelés kategóriáját tehát egyfelől azért fogadjuk el kiindulópontul, mert úgy látjuk, hogy a társadalmi valóságban (a termelés egyre bővülő tartalmú fogalmának) minden ellenkező híresztelés ellenére egyre nagyobb a jelentősége, (és termelés nélkül egyébként sincs elosztás, de egyáltalán “társadalom” sem); másfelől pedig azért, mert az eddig versenytársául kínálkozott kategóriák egyike sem mutatkozott átfogóbbnak²⁸ (és ez különösen akkor nyilvánvaló, amikor *tagadják* a termelés jelentőségét, tehát nem tartalmazni igyekeznek, hanem kívül helyezkedni rajta). A termelési mód kategória éppen akkor és általa válhat más megoldásoknál alkalmasabbá a történelem ábrázolására, amikor (maga Marx, vagy bárki más, aki e kategóriát használja) a sajátos “termelési mód” fogalmába beleérti a többi meghatározót is: **a társadalomtudományban úgy dönthető el, hogy két kategória közül melyik az érvényesebb, hogy melyik tartalmazza nagyobb mértékben a másik szempontjait is.**²⁹

nem eleve ellenséges a természeti létezéssel: a létfeltételek változtatása, vagyis a termelés éppenséggel irányulhat a természettel való összhang tudatos fokozására is).

27 Ha felmerülhet, hogy korábbi koroknak talán nem ez az adekvát kategóriája, ez éppen azért merülhet fel, mert e korábbi korok még nem absztrahálták a termelés-fogalmat, ezért önleírásukat más magyarázó elvekre építették. Ám ha a kategóriák – mint Marx maga definiálja –, létmeghatározások, akkor azok a kategóriák, amelyek köré a korábbi korok társadalmukat felépítették, e korok létviszonyaiban is meghatározóak, s így a Marx által fentebb emlegetett kritikának (és az azóta publikált, a marxi álláspontot hasonló szemszögből bíráló történelemértelmezések sokaságának) is megvan a maga igazsága. Bár egyfelől Marxnak is igaza van, amikor az antikvitás vagy a feudalizmus világát “termelési módként” írja le, (hiszen aligha tagadható, hogy az e korszakokban domináns sajátos termelési módok nagyon is jellemzőek voltak a maguk korára), ugyanakkor e “termelési módok” adekvát ábrázolása lehet a bennük uralkodó tudatformák alapján történő, nem a termelésre koncentráló leírásuk is. A lényeg azonban az, hogy a korábbi fogalmi rendszer(ek)ben elgondolt illetve a termelés kategóriája köré épített fogalomrendszer alapján történő ábrázolások *nem zárják ki* egymást: az európai középkor egy meghatározott termelési mód is, területfoglaló küzdelmek kora is, és a kereszténység önfejlődéséből is levezethető.

28 Természetesen vannak a termelésnél átfogóbb kategóriák. Maga a “társadalom” fogalma is ilyen, ám a “termelés(i mód)” kategória éppen a *különböző társadalmak eltérésének megértéséhez* kínálkozik specifikáló kulcsmozzanatként. A “gazdaság” kategóriával pedig kölcsönös tartalmazási viszonyban áll a “termelés”: a gazdaságnak is vannak termelésen kívüli, a termelésnek is gazdaságon kívüli mozzanatai (abban a tágabb termelés-definícióban, amely szellemi javak, képességek, ideák, stb. termelését is feltételezi). E két kategória közül az – a 3.lábjegyzetben már említett érv -- szól a “termelés” fogalmának preferálása mellett, hogy míg a gazdaságnak egyértelműen meghatározó mozzanata a termelés, a termelésnek nem feltétlenül meghatározó mozzanata a gazdaság – s ha jelen könyvünk alaptételei igazolódnak, akkor egyre kevésbé is lesz az. A “termelés” kategória társadalom-, és történelemértelmező szerepét azonban a “marxista” gondolatokat megkerülni-kiiktatni szándékozók egyébként legtöbbször nem ezzel a két, valóban átfogó terminussal igyekeznek helyettesíteni, hanem olyan értelmezési rendszerekkel -- eszmék története, politikátörténet, intézmények, habitusok, attitűdök története, stb. – amelyek ugyan hasznos és értelmes leírásai a társadalmi lét egy-egy (önmozgással is bíró) összetevőjének, de semmiképpen sem *átfogóbbak* a tág értelemben vett termelésnél.

29 Itt és az ezzel kapcsolatos alábbi érveléseinkben Gramsci következő gondolatmenetével értünk egyet: “A

A “termelési mód” kategóriával szemben megfogalmazódó következő kétely azt tartja problematikusnak, hogy e kategória *túláltalánosít*; a “termelési mód” marxi kategóriájában összemosisdik az egyes korszakokon belüli alkorszakok, illetve az egyes, egymástól igencsak különböző (s termelési viszonyaikban, termelési módjukban is különböző) országok, nemzeti társadalmak világa. Ezt az ellenvetést, korunk anti-esszencializmusának fő mondandóját, egyrészt feltétlenül akceptálандónak tartjuk. Valóban megengedhetetlen leegyszerűsítés, ha e különbségektől eltekintünk; bármely “termelési mód” leírása csak úgy lehet érvényes, ha ábrázoljuk és értelmezzük a különböző eseteket, variánsokat, megnyilvánulási formákat, amelyek feltétlenül differenciálják az adott termelési módról kapható képet. Másrészt azonban mint erre már utaltunk, semmiképpen sem értünk egyet azzal a jelenségszint-dogmatizmussal, amely kizárja a “nagy narratívákat” a lehetséges magyarázóelvek közül: ahogy az egyes dialektusok dacára megfogalmazhatjuk az egyes nemzeti nyelveknek a dialektusokban közös sajátosságait is, ahogy a kereszténység számos skizmája, és a sajátos vonásokkal és öntörvényű fejlődéssel bíró egyházak sokasága dacára értelmes állítások fogalmazhatók meg nem csak az egyes keresztény irányzatokról, hanem magáról a kereszténységről is, ugyanúgy lehetséges és szükséges az olyan “nagykorszakok” egészének egységként való értelmezése is, mint az antikvitás, a feudalizmus vagy a kapitalizmus (amelyeket mellesleg a termelési mód fogalmát nem használó gondolkodás is elkülönítendőnek lát, amikor határokat húz³⁰ az ókor, középkor, újkor között).

A “termelési mód” kategória használatának számos *előnye* van. Először is azáltal, hogy középpontjában a termelés adott formája által összekötött társadalmi nagycsoportok viszonya áll, *közös magyarázatot* tud adni különböző osztályok élményeire. Mindenképpen *meghaladja az egytényezős magyarázatokat*. A marxi koncepció vulgarizálóival és számos nem-marxistával ellentétben a *technikai* fejlődést (és az ezen alapuló gazdálkodási változásokat) egyáltalán nem tekinti önmagában meghatározó mozzanatnak, hanem összekapcsolja (a “társadalmi viszony” kategóriájában megjelenített) hatalmi (tulajdoni és egyéb) viszonyokkal; a politika küzdelmeit összekapcsolja a “politikai felhőrégió alatt zajló” társadalmi folyamatokkal; közös nevezőt teremt az önmagukat egymást tagadásával definiáló különböző korszakok, és az egymással versengő, ütköző különböző nemzeti társadalmak között. Hiszen, mint már említettük, egy termelési mód kialakulását egyszerre, egymásra kölcsönösen hatóan³¹ határozzák meg a *technikai változások*, az *emberi képességek* változásai, *új*

történelmi-kritikai problémák felvetésekor a tudományos vitát nem úgy kell felfogni, mint valami bírósági eljárást, ahol van egy vádlott és van egy ügyész, akinek hivatali kötelessége bebizonyítani, hogy a vádlott bűnös és megérdemli rá, hogy kivonják a forgalomból. A tudományos vitában, miután feltételezzük, hogy a résztvevők érdeke az igazság keresése és a tudomány haladása, *az bizonyul ’haladottabbnak’, aki arra az álláspontra helyezkedik, hogy az ellenfél kifejezhet olyan követelményt, amely – ha alárendelt mozzanatként is – beilleszthető a saját konstrukciójába.*” (Gramsci, 1974, 65. p.) (Kiem.: K. Á.—K. G.)

30 Azt persze talán említeni sem kell, hogy bár e korszakok lényegileg különbözőek, a korszakok között *éles határvonalat* húzni nem lehetséges és nem is szabad (az erre használt évszámok csak szimbolikus jelentőségűek, egy-egy jelentős, a korszakváltás szempontjából meghatározó változást igyekeznek egy-egy, a változást elindító vagy szentesítő fontos eseményhez kötni, de maguk a paradigmatis, egy új termelésfajta dominanciájához vezető változások nyilvánvalóan mindig folyamatosan, évtizedeken-évszázadokon át zajlanak).

31 Éppen a sok tényező együtthatása a lényeg. Castells írja, hogy a társadalomban a változások mélysége annak függvénye, hogy azok milyen mértékig hatják át a társadalom *egész szerkezetét*. (A kínai nyomtatás példáját említi, aminek azért volt kisebb a hatása, mint Európában Gutenberg kezdeményezésének, mert Kínában a társadalom többsége nem tudott írni/olvasni, s így az új elem a termelésbe kevésbé kapcsolódott be. Az új jelenségek hatását tehát, keletkezzenek az újdonságok, a technika, a tudomány, az intézmények, az emberi kapcsolatok területén, vagy bármely más területén a társadalomnak, (Castells szerint is) az határozza meg, hogy hatásaik milyen mértékben képesek szétterjedni a társadalom egyéb területeire, illetve, hogy mennyire harmonizálnak, mennyire erősítik fel egymás hatását az egyéb területeken megjelenő változásokkal, mennyire tud azokkal egységesen ható rendszerré összeállni. (Castells, 2005, 67. p. 11. lj).

*intézmények, szokások, gondolatok, új kapcsolódási formák*³² megjelenése, a *tulajdonviszonyok* változásai, a *társadalom tagozódásának* átalakulása, és sok egyéb tényező.

A fenti módon felfogott termelési mód koncepció -- sokrétűsége és sokirányú alkalmazhatósága folytán -- nagyon sok olyan társadalomtudósra is hatott a huszadik században, akik ettől még nem lettek marxisták; szemléletét számos történelem-magyarázat akkor is használja -- amikor közvetlenül látszólag nem használja,³³vagy éppen bírálja

Összefoglalva: a **“termelési mód” kategóriája mögött egy olyan történelemfelfogás áll, amely feltételezi, hogy bár az emberek a munkamegosztás kezdeteitől fogva a termelés egyre többféle módját alakították ki**, (elkülönült egymástól a nomád gyűjtögető, halászó, vadászó életmód, -- amely persze a később kialakult termelésfajtáknál még csak sokkal kisebb mértékben nevezhető *termelésnek* --; aztán a földművelés, az állattenyésztés, a különböző kézművességek, az ezekből kifejlődő iparok, az egyes termelő ágak közti közvetítő kereskedelem, a különböző szellemi tevékenységek és a személyi szolgáltatások, amely utóbbiak sokáig vagy kívül álltak a szűkebb értelemben vett termelésen, vagy – mint egyes szellemi tevékenységek – rész-hozzájárulást jelentettek ahhoz); **a társadalmak, mint az együttélés egységei összefogták és sajátos termelési rendszerre egyesítették e különböző termelésfajtaikat**. A társadalomba-szerveződés meghatározott viszonyokat (tulajdonviszonyokat, hatalmi viszonyokat, különböző ideológiák által kijelölt viszonyokat) hoz létre az emberek között; a termelőeszközök és technológiák fejlődése, az emberi képességek alakulása, valamint az érintkezési viszonyok befolyásolják egymás alakulását, és együtt hatásuk eredményeként a társadalom-egész minden korban egyetlen összetett (bár többnyire nem koherens) rendszerre szerveződik, mely éppúgy szemlélhető termelési rendszerként, mint tulajdonviszonyok rendszereként, hatalmi rendszerként vagy szerepkészletek rendszereként, különböző funkciójú csoportok rendszereként vagy különböző jellegű aktivitások rendszereként.³⁴ A marxi koncepció szerint e komplex rendszer döntő mozzanatát a termelés jellege és a tulajdonviszonyok képezik. Vannak társadalmak, amelyek döntően egyetlen termelésfajta köré szerveződnek (mint például a nomád

32 Marxék sokhelyütt érzékeltetik, hogy (a későbbi sztálini értelmezéssel szemben) a *technikai-gazdasági* fejlődés és a *társadalom viszonyai* nem külön tényezők, (és nem egyirányú determináció köti össze őket), hanem egymásban is jelen vannak: “egy meghatározott termelési mód vagy ipari fejlődési fok mindig az együttműködés meghatározott módjával vagy meghatározott társadalmi fejlődési fokkal jár együtt, és az együttműködésnek ez a módja maga is ‘termelőerő’”. (Marx--Engels, 1960/2, MEM, 3, 30. p. /Kiem. K. Á.—K. G./)

33 Mumford elemzésében például: “Amint az gyakran megesik, a korábbi kultúra elutasított tényezője (vadászás) vált a mezőgazdasági közösségben az új uralkodó elemmé, csak hogy most már egy magasabb rendű település vezetésének a szolgálatába kellett állnia. A fegyverek ekkor már nemcsak azt a célt szolgálták, hogy állatokat öljenek meg velük, hanem azt is, hogy embereket félemlítsenek meg – embereknek parancsoljanak azok, akiknek kezében fegyver van”. (Mumford, 1985, 32. p.) Ez a Mumford-szöveg igencsak baráti viszonyban áll azzal a korábban említett marxi definícióval, mely szerint “Minden társadalmi formában egy meghatározott termelés az, amely kijelöli valamennyi többi termelésnek – és amelynek viszonyai ennél fogva kijelölik valamennyi többi viszonyt – a rangját és befolyását.”

34 Vagy éppen – mint Bourdieunél – *habitusok* rendszereként. “A habitus, mintegy olyan szervezatként, amit a csoport megszerzett magának, s ami a csoportra sajátosan jellemző, a kollektív emlékezet anyagi bázisaként működik. A csoport eszköze lévén, az utódokban reprodukálja az elődök tapasztalatait, vagy egyszerűbben, az utódokban reprodukálja az elődöket. A szerzett jellemzők habitus által közvetített társadalmi átöröklése nyújtja az egyik leghatékonyabb eszközt a csoport számára ahhoz, hogy csoportként maradjon fenn, és hogy biológiai múlandósága ellenére megőrizze sajátos létezési módját.” (Bourdieu, 1978, pp. 270--271) A “habitus” Bourdieu-i fogalmát azért tartjuk itt érdemesnek a kiemelésre, mert az a szerep, amit ő a habitusnak tulajdonít egy termelési mód egészének újratermelésében is igen jelentős; minden társadalom önfenntartásában, s így a kapitalizmus ön-újratermelésében is igen jelentős a viszonyok által kialakított társadalmi “habitus”: a jellegzetes kapitalista (polgári, individualista, versengő, stb.) attitűd, amely valamilyen szinten a tőkés termelési mód uralma idején a társadalom csaknem minden egyedében megjelenik, s ez legalább olyan fontos tényezője a termelési mód fennmaradásának, mint az annak uralmát biztosító jogrendszer vagy magának a piacnak a törvényei.

pásztortársadalmak), másokban kiegyensúlyozottabb a különböző termelésfajták egymás mellett élése; minden társadalomban azonban valamely termelés dominanciája figyelhető meg, s bár a különböző termelésfajták gyakran versengenek a domináns szerepért, a történelem nagy részében meghatározható, hogy az adott társadalomban melyik az a termelés, amely a többi szerepét is kijelöli.³⁵ Hogy melyik az a termelésfajta, amely dominanciára tesz szert, ez elválaszthatatlan a társadalom *tulajdonviszonyainak* jellegétől: a tulajdonviszonyok az osztálytársadalmakban osztályviszonyba hozzák egymással a termelés főszereplőit, amely főszereplők közül az egyik csoport az uralkodó termelésfajta irányítóinak és fő haszonélvezőinek csoportja, a másik az uralkodó termelésfajta alávetett dolgozóinak és a tulajdonviszonyok kárvallottjainak csoportja: a termelés irányítása és a tulajdon privilégiumai éppúgy egymásból következnek, mint az, hogy a tulajdonviszonyok kárvallottjai egyszersmind a termelési feladatok alávetett végrehajtói. (A termelés és a tulajdon szerepének egyaránt meghatározó jellege miatt a marxi történelemszemlélet központi kategóriáját talán pontosabb lenne *“termelési-tulajdonlási módnak”* nevezni). Végül e kategória lényegéhez tartozik az is, hogy miközben a történelem konkrét viszonyaiban (a termelőeszközökben, a technológiákban, az emberi képességekben, az érintkezési viszonyokban, az intézményekben és az ideológiai szférában, stb. változások mindig vannak, **a domináns termelési (és tulajdonlási) módok évszázadokon át jellemzőek lehetnek egy társadalomra,**³⁶ (minthogy az uralkodó viszonyok magukat állandóan újratermelik, és a komponensek együttthatásának iránya csak nagyon sok változás nyomán és csak a körülmények ritka kedvező összhangja esetén hangolódik át egy új együttthatási irányba). A “termelési mód” kategória ebben az értelmezésben tehát csak azt a három-négy történelmi nagykorszakot illeti meg, amelyeket egymástól markánsan eltérő (de fennállásuk alatt önmagukon belül lényegében ugyanazon alapokon nyugvó) tulajdonviszonyaikkal és egymástól eltérő (de fennállásuk alatt lényegében ugyanazon termelésfajta-dominanciával jellemezhető) termelési rendszerükkel lehet definiálni.

35 Ugyanennek egy mai interpretációját olvashatjuk Hardtnál és Negrinél, akik bemutatják, hogy a hegemon termelési forma – például az utóbbi századokban az ipar – miként alakítja át a maga képére, miként igazítja a maga munkaformáihoz, életritmusához, stb. a többi termelési formát, (például a mezőgazdaságot), de az olyan életterületeket is, mint az iskola, a hadsereg vagy akár a család világa. Azt is hangsúlyozzák, hogy mindezek a különböző területek természetesen megőrzik különbözőségüket is, a lényeg azonban az, hogy mindenképpen megjelennek bennük a hegemon termelési formával közös elemek is. “In any economic system there are numerous different forms of labor that exist side by side, but there is always one figure of labor that exerts hegemony over the others. This hegemonic figure serves as a vortex that gradually transforms other figures to adopt its central qualities. The hegemonic figure is not dominant in quantitative terms but rather in the way it exerts a power of transformation over others. Hegemony here designates a tendency. In the nineteenth and twentieth century, industrial labor was hegemonic in the global economy even though it remained a minority in quantitative terms with respect to other forms of production such as agriculture.” “Not only the mechanical practices but also the rhythms of life of industrial labor and its working day gradually transformed all other social institutions, such as the family, the school, and the military. The transformed laboring practices, in fields such as industrialized agriculture, of course, always remained different from industry, but they also increasingly shared elements in common.” (Hardt—Negri, 2004, 107. p.)

36 “Az a sajátos gazdasági forma, amelyben a meg nem fizetett többletmunkát a közvetlen termelőkből kisajtolják, meghatározza az uralmi és szolgasági viszonyt, ahogyan az közvetlenül magából a termelésből kisarjad, és meghatározó módon ismét visszahat erre. De ezen a formán alapul a magukból a termelési viszonyokból kinövő gazdasági közösség egész alakzata s ezzel sajátos politikai alakja is. Mindig a termelési feltételek tulajdonosainak a közvetlen termelőhöz való közvetlen viszonya (...) az a viszony, amelyben az egész társadalmi szerkezetnek, következésképpen a szuverénitási és függőségi viszony politikai formájának, egyszóval a mindenkor sajátos államformának legbensőbb titkát, rejtett alapját megtaláljuk. Ez nem zárja ki azt, hogy ugyanaz a gazdasági alap – t.i. fő feltételeiben ugyanaz – számtalan különböző tapasztalati körülmény, természeti feltétel, különböző faji viszonyok, kívülről jövő történelmi hatások stb. következtében végtelen sok változatot és fokozatot mutathat megjelenésében, amit csak e tapasztalatilag adott körülmények elemzése útján lehet megérteni.” (Marx, 1951, III/858 p.)

Mindezeket figyelembe véve -- a fent említett, és a lábjegyzetekben részletezett pontosításokkal – a “termelési mód” kategóriájánál nem látunk alkalmasabbat a történelmi nagykorok értelmezésére,³⁷ s kiindulópontnak fogadjuk el a marxi elemzésnek azt az alaptételét, hogy (más termelési módok által dominált világok belsejében évszázadok során kifejlődve) a tizenkilencedik-huszedik században és jelenünkben is a *kapitalista* termelési mód uralkodik. (S ahhoz, hogy a kapitalizmust meghaladni képes szellemi termelési módhoz eljussunk, nem takarítható meg a kiinduló feltételrendszer, a jelenben uralkodó viszonyformák lényegének rövid áttekintése).

A kapitalizmus a “termelési mód” kategória tükrében

Mi a *kapitalista* termelési mód lényege?³⁸ Ha a korábban uralkodott termelési módok esetében egy-egy szűkebb értelemben vett termelésfajta dominanciájáról beszélhetünk (ez mindegyik korábbi esetben a mezőgazdasági termelés volt, az antikvitás esetében kiegyensúlyozva a kézműiparral), akkor a tőkés termelési módot az *ipari termelés* dominanciája jellemzi. (Ha ezt a nézőpontot alkalmazzuk, -- vagyis ha a termelési módot a benne uralkodó termelésfajta dominanciájával azonosítjuk – akkor az adekvát leírás a premodern—modern, preindusztriális —indusztriális felosztás lenne. A “termelési mód” fogalomban azonban, mint láttuk, a termelésfajtan kívül meghatározó szerepet játszanak a tulajdonviszonyok: az “ázsiai” termelési mód, az antikvitás és a feudalizmus társadalma alapvetően tulajdonviszonyaik szerint különíthetők el egymástól, s a tulajdonviszonyok különbségeiből vezethetők le azok a termelési különbségek is, amelyek a három korszak mezőgazdasági termelését is *különböző* termelési módok megnyilvánulásainak láttatják. Ha bekapcsoljuk a tulajdonviszonyok kérdését is, akkor a három prekapitalista társadalom egymástól nagyon különbözőnek bizonyul, a kapitalizmusnak pedig kulcseleme lesz a *profitelv*, amely nem egy termelésfajta, hanem egy korábban is jelenvolt (de korábban sosem dominált) gazdasági ág, a *kereskedelem* (beleértve a pénzforgalmat is) szemléletmódját képviseli, s e gazdasági ág kulcsszerepbe kerülését is feltételezi. **A kapitalizmus, mint önálló termelési mód kialakulásának egyaránt feltétele az ipar és a kereskedelem szerepének megerősödése, és legfőképpen**

37 Szükség van azonban még egy pontosításra. Bár a “termelési mód” soktényezős, komplex rendszer, és lényegi sajátosságai igen sok mindenben meghatározzák egy társadalom életét, olyannyira, hogy sok más társadalmi tényezőhöz képest egyfajta metarendszernek tekinthető, *nem egyetlen* metarendszere a társadalomnak. Vannak olyan meghatározói az emberiség életének, amelyek nem értelmezhetők a termelési mód elméletével: egyes elemeik igazodnak ahhoz, de egészükben annak strukturáló hatásait átmetsző, attól független rendszerképző erőnek tekinthetők. (És egyik sem “átfogóbb” a másiknál: bizonyos szempontból az egyik, más szempontból a másik az “átfogóbb”). A két nem közti viszonyok például nagymértékben igazodnak (a termelési módtól függő) osztályviszonyokhoz, sokszor jelképeivé is válnak azoknak, de férfi és nő egymásra vonatkozása nem szorítható be pusztán ezekbe a viszonyokba. A “civilizációk versenye” sok elemében szintén értelmezhető a világrendszer-elmélet centrum-periféria viszonyaival, a nemzetek-kultúrák között kialakult alá-, és fölérendelt helyzettel, vagyis a termelési módból következő osztály-jellegű ellentétekkel, de szintén nem fedhető le pusztán a termelési mód elméletével, (sőt, a különböző civilizációk ütközésének sokszor még termelési mód-változtató hatása is lehet). És még igen sok ilyen példa hozható: ha a termelés valóban igen átfogó kategória is, egyetlen olyan kategóriája sincs az emberi létnek, amely egyedül értelmezhetné a létviszonyokat, amely tartalmazhatná az összes többi meghatározó elemet. A lényeg az, hogy bár ebben a könyvben (az ebben az alfejezetben felsorakoztatott érvekre támaszkodva) kiemelt kategóriaként kezeljük a “termelési módot”, s úgy véljük, eredményesen értelmezhetjük vele mind jelen társadalmunkat, mind annak lehetséges alternatíváját, tisztában vagyunk azzal, hogy világunknak ez akkor is csak csak egyik dimenziója (s a valóság redukciója, hogy ezt a dimenziót körbejárva nem érintjük a többi lehetséges dimenzió, a többi lehetséges metarendszer nyilvánvalóan szintén jelenlévő, és a termelési mód alakulásában is szerepet játszható hatásait); s így a könyv kiinduló kérdésére (“Mi az a világ, amelyben élünk?”) adott válaszuk is csak egy a lehetséges válaszok közül.

38 A tőkés termelési mód sajátosságait Marx óta sokan és e társadalom nagyon sok részösszefüggését feltáró alaposítással tárgyalták. Mi itt most csak érintjük e termelési módnak (a szellemi termelési mód szempontjából) leglényegesebbnek tartott vonásait.

ezek összekapcsolódása, egymásra hatása: a profitelv megjelenése, központi szerepűvé válása a (tárgy és például szolgáltatás)-termelésben és a (tárgy és például szolgáltatás) termelés megjelenése, központi szerepűvé válása a profitszerzésben, aminek eredményeként megszületik a *tőke*: a termelésből kinyert, s önmagát növekvően (“bővítetten”) újratermelő értéktöbblet. Ez az összekapcsolódás csak a – tárgytermelő és szolgáltató -- iparban jöhet létre, amely – sokkal inkább, mint a természeti körülmények kényszereinek kitett -- mezőgazdaság, állattenyésztés vagy a gyűjtögetés különböző formái -- mérhető és racionálisan tervezhető egységekre, műveletekre osztható;-- s épp e lehetőség egyre fokozódó kihasználását jelenti a kézműipar átalakulása gépesített iparrá -- ; de a folyamat csak akkor teljeseedik be, s akkortól nevezhető uralkodónak a kapitalista termelési mód, amikor az ipar és kereskedelem összekapcsolódásából kialakuló tőkés termelési mód kiterjed az összes termelési területre, s különösen az élet alapvető feltételeit biztosító mezőgazdaságra is.

“A tőkés termelési módot eleve két vonás teszi jellegzetessé. Először. Termékeit mint árukat termeli. Nem az különbözteti meg más termelési módoktól, hogy árut termel, hanem az, hogy termékének az az uralkodó és meghatározó jellege, hogy áru. Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy a munkás maga csak mint árueladó, s ennél fogva mint szabad bér munkás, a munka tehát egyáltalában mint bér munka lép fel. (...) a tőke és bér munka viszonya határozza meg e termelési mód egész jellegét. Magának ennek a termelési módnak a fő szereplői, a tőkés és a bér munkás, mint ilyenek csak a tőke és a bér munka megtestesülései, megismerésük, meghatározott társadalmi jellegek, amelyeket a társadalmi termelési folyamat az egyénekre rányom, e meghatározott társadalmi termelési viszonyok termékei.” (Marx, 1951, III. 950. p.)

Itt az kap hangsúlyt, hogy **ezt a társadalmat maga az áruviszony szervezi.** Ez egyfelől azt jelenti, hogy – ellentétben a korábbi társadalmakkal – a termelés belső viszonyai is **áruviszonyokká** válnak: **míg az összes többi társadalomban a munkavégzőket egyéb társadalmi viszonyok** (a közösség belső törvényei, fegyveres erőszak, hűbér szerződés, stb.) **kényszerítik arra, hogy saját szükségleteiken felüli többleteket termeljenek, itt,** a munkavégző képességet is áruként felfogva, *a munkaviszony is áruk cseréjeként tételeződik,* (az egyes ember – árunak tekintett munkaképességét, munkaerjét a bér kifizetésével megveszik), és **a munkavégzőt (csak) ezzel az árucsere-szerződéssel kötelezik a hozzá képest külsővé vált érdekeknek alávetett munkavégzésre.** (Az más kérdés, hogy a társadalom hatalmi rendszere és erőszak szervezetei – más törvények számonkéréséhez hasonlóan -- *rákényszerítik* arra, hogy ezt az árucsere-szerződést, mint legitimnek tekintett jogi aktust mindenképpen be is tartsa, illetve csak addig a határig legyen képes a maga érdekében befolyásolni, amíg ez nem mond ellent a szerződés másik oldalán álló tökebirtokosok profitelvárásainak). Mindenesetre ebben a társadalomban a bér munka, a munkaerő áruvá tétele a normális munkaviszony, a munka eredményei pedig a piacon, ugyancsak áruként cserélnek gazdát. Másfelől ennek az alapviszonynak, az áruviszonynak az uralma azt is jelenti, hogy az egyes tőkések és az egyes munkavégzők alapvetően ennek az uralkodó viszonnak a képviselőiként vannak jelen a társadalomban, minden egyéb szempont alárendelődik az áruviszonynak, s így az egyes tőkések és munkavégzők bármilyen konkrét törekvését, bármilyen konkrét egyéni viszonyt a társadalom uralkodó rendje az áruviszonyhoz igazítva, abból levezetve értelmezi, (ezért az egyes tőkés és egyes munkavégző bármit tesz is, azt csak mint “tőkés” vagy mint “bér munkás” teheti --;

mint ahogy az egyes eladók és egyes vevők is csak mint a kereslet vagy a kínálat tényezői jönnek számításba, jóllehet mindenki számára világos, hogy egyetlen konkrét “tőkést”, és egyetlen konkrét munkást sem lehet *pusztán* a “tőkés” vagy “munkás” jelzővel definiálni, és egyetlen ember sem redukálható *pusztán* az “eladó” vagy a “vevő” státuszára). A totálissá növekvő áruviszony tehát a kapitalizmus egyik sajátossága. Az *áruviszony totálissá növelése* – és ez is fontos tulajdonsága a tőkés termelési módnak -- ugyanakkor az egyes szereplők állandó *versenyét* is jelenti. Továbbfolytatva az imént hivatkozott marxi szöveget:

“Másképp ennek a társadalmi munkának az elosztását és kölcsönös kiegészítését, a termékei közti anyagcserét, a társadalmi gépezetnek való alávetését és abba való beillesztését az egyes tőkés termelők véletlenszerű, egymást kölcsönösen megsemmisítő cselekvésére bízzák. Minthogy ezek csak mint árutulajdonosok állnak szemben egymással és mindegyik igyekszik a maga áruját a lehető legdrágábban eladni (látszólag magának a termelésnek a szabályozásában is csak önkényük irányítja őket), a *belső törvény csak konkurenciájuk, egymásra gyakorolt kölcsönös nyomásuk útján érvényesül*, ami által az eltérések kölcsönösen kiegyenlítődnek.” (Marx, 1951, III. 51. p.) (Kiem.: K. Á.—K. G.)

A tőkés termelési mód tehát az ipar és a kereskedelem, (egyfelől a mérhető és racionálisan tervezhető egységekre, műveletekre osztható, egyre nagyobb mértékben gépekkel folytatott tárgy-, és például szolgáltatás-termelés, másfelől a profitorientáció) összekapcsolódásával keletkezett, a mind totálisabbá váló áruviszonyon alapszik, mely áruviszonyok rendszerét az egyes tőketulajdonosok versenye mozgatja (tőketulajdonosok éppúgy lehetnek csoportok mint egyének); a tőketulajdonosok alapvető motivációja pedig az értéktöbblet biztosítására irányul.³⁹ A tőke viszont nem egyéb, mint a munkavégzők munkájával a termelésben létrehozott értéktöbblet, amelyet azután újabb értéktöbblet létrehozására használnak fel. Ebben a társadalmi formában ennek a tőkévé vált értéktöbbletnek a tulajdona a (munkavégzők feletti) hatalom alapja. Ezek a tulajdonságok a tőkés társadalmat a mai napig jellemzik.

A tőkés társadalom a megelőző termelési módok társadalmaihoz viszonyítva a szabadság világának tűnik, magát mindenestre elsősorban a “szabadság” értékével (és a korábbi társadalmak despotizmusainak, kaszt- és rendi hierarchiáinak tagadásaként az “egyenlőség” értékével) legitimálja. Mindez a tőkés termelési mód azon tulajdonságára épül, hogy:

39 “Másodszor. A tőkés termelési mód második sajátosan jellemző vonása az értéktöbblet-termelés mint a termelés közvetlen célja és meghatározó indítéka. (...) Az érték és az értéktöbblet kedvéért folyó termelés (...) magában foglalja azt az állandóan ható tendenciát, hogy az áru termeléséhez szükséges munkaidőt, vagyis az áru értékét a mindenkor társadalmi átlag alá csökkentsék. Az a törekvés, hogy az önköltségi árat minimumára csökkentsék, a legerősebb ösztönzővé válik a munka társadalmi termelőerejének fokozására, amely azonban itt csak a tőke termelőereje állandó fokozásának látszik. (...) Az a hatalom, amelyre a tőkés mint a tőke megsemmisülése a közvetlen termelési folyamatban szert tesz, az a társadalmi funkció, amelyet mint a termelés vezetője és ura betölt, lényegileg különbözik a rabszolgákkal, jobbágyokkal, stb. folytatott termelésen alapuló hatalomtól. Ugyanakkor, amikor a tőkés termelés alapján, a közvetlen termelők tömegével termelésük társadalmi jellege szigorú szabályozó hatalom, és a munkafolyamat tökéletes hierarchiába tagolt társadalmi gépezete formájában áll szemben – ez a hatalom azonban hordozóit csak mint a munkafeltételeknek a munkával való megsemmisülését illeti meg, nem pedig, ahogyan a korábbi termelési formákban, mint politikai vagy teokratikus uralkodókat” (Marx, 1951, pp. III/951—952.)

“Habár *A* egyén szükségletet érez *B* egyén áruja iránt, nem keríti hatalmába erőszakkal, sem *vice versa*, hanem kölcsönösen elismerik egymást tulajdonosoknak, olyan személyeknek, akiknek akarata áthatja áruikat. (...). Egyik sem keríti hatalmába a másiknak a tulajdonát erőszakkal. Mindegyik önként idegeníti el azt.” (Marx, 1984, MEM, 46/I. 49. p.) Természetesen a gyakorlatban a tőke társadalma is tele van a másik tulajdonának erőszakos megszerzésével, konstitutív elvei azonban minden korábbi társadalomnál inkább igyekeznek az erőszakot – a piac természetéből adódóan -- egyfajta kooperatív játszma “békés” formáiba burkolni, amelynek lényege, hogy “a másiktól is elismerik és tudják, hogy ugyanúgy a maga önző érdekét valósítja meg, (...) Az általános érdek éppen az önző érdekek általánossága. (...) Az egyenlőséget és a szabadságot tehát nemcsak tiszteletben tartják a cserében, amely csereértékeken nyugszik, hanem a csereértékek cseréje a termelő, reális bázisa minden *egyenlőségnek* és *szabadságnak*. (...) Az egyenlőség és szabadság ebben a kiterjedésben éppen az ellenkezője az antik szabadságnak és egyenlőségnek, amelynek a kifejlett csereérték éppenséggel nem volt az alapzata, hanem éppen annak kifejlődésén ment tönkre.” (...) “A pénzben, amely forog, úgyhogy hol az egyik kézben, hol a másikban jelenik meg, és közömbös ezzel a megjelenéssel szemben, az egyenlőség immár dologilag tételeződik.” (Marx, 1984, MEM, 46/I. pp. 150--151).

A tőke a munkavégzők munkájával a termelésben létrehozott értéktöbblet (s ezt az alapot minden tőke mögött fel lehet fedezni, mert ugyan vagyon keletkezhet más úton is – javak kisajátításával vagy készen kapva azokat – de *tőke* akkor lesz a vagyomból, mikor értéktöbblet létrehozására kezd irányulni. A nem erre irányuló vagyont maga a tőkés gondolkodás irracionálisnak bélyegzi.) Azt megérteni, hogy emberek nagy tömegei miért hagyják, hogy munkájuk illetve az általa létrehozott többletérték mások tulajdonát gyarapítsa, az adott termelési mód létrehozásának állapotából, az ebben az állapotban adott aktivitás-lehetőségekből lehet. Minden egyenlőtlenségen alapuló társadalom keletkezésekor kimutatható ugyanis, hogy az eltérő kiinduló feltételek folytán a társadalom egyes tagjai illetve csoportjai aktívabb szerepet tudnak játszani az egész termelési rendszer mozgásában, mint más csoportok, s ezért, ha időlegesen is, *a kedvezőtlenebb helyzetű csoportok hozzájárulnak ahhoz, hogy a rendszer mozgatása, a körülményekhez való jobb adaptáció érdekében, illetve a “közjó” érdekében, mindenki helyzetének emelkedése reményében az aktívabb szerepre képes csoportokkal szemben alávetett viszonyba lépjenek*. Ez a hozzájárulás sosem végleges, legitimitását később megkérdőjelezzük; de az általa létrejött új alávetettségi viszonyok évszázadokig fennállhatnak. Ez nem csak a tőkés társadalomban van így: az ázsiai “császári” despotizmus éppúgy nem jöhetett volna létre az egész közösség hozzájárulása nélkül, mint a feudalizmus azok nélkül az előnyök nélkül, amelyeket a hűbérvizonyból – annak sok hátránya mellett – a hűbéresek illetve a jobbágyok nyerhettek. Felvethető, hogy mindezt csak az adott rendszer apologetái láttatják így, ez azonban nem igaz. Apológiáról csak akkortól beszélhetünk, amikor a rendszerrel szemben már a rendszer megkérdőjelezése is megjelenik; kezdetben minden termelési mód az érdekek kompromisszumán alapul (még ha olykor fogcsikorgató kompromisszum is ez), aminek konszenzusát *a korábbi viszonyokkal szembeni előnyök* hozzák össze. Így van ez a tőkés termelési mód esetében is.

“Az a használati érték, amelyet a munkás a tőkével szemben felkínálhat, amelyet tehát egyáltalában felkínálhat mások számára, nem anyagiassá egy termékben, egyáltalában *nem létezik a munkáson kívül*, tehát nem valóságosan létezik, *hanem csak potenciálisan, mint az ő képessége. Valósággá csak akkor válik, amikor a tőke ösztökéli, mozgásba hozza*, mivel tevékenység tárgy nélkül semmi, vagy legfeljebb gondolati tevékenység, amiről itt nincs szó. Mihelyt megkapja a mozgást a tőkétől, a munkás meghatározott, termelő tevékenységeként használati érték ez, maga az ő meghatározott célra irányuló és ezért meghatározott formában nyilvánuló elevensége.” (Marx, 1984, MEM, 46/I. 70. p.) (Kiem.: K. Á.—K. G.)

A tőke persze messzemenően kihasználja azt, hogy a munkással szemben ő rendelkezik a “mozgatóerővel”, s az már kétségkívül apologetikus torzítás, amikor ezt a kezdetben adott s aztán rendszerré tartósított helyzeti előnyét úgy állítják be, hogy a munkavégzőknek a tőkés teremt munkalehetőséget, sőt, ő “*ad nekik munkát*”.⁴⁰ A tőke és munka közti viszony kezdeti pillanata -- a tőke és munka összekapcsolásában a tőke aktív szerepe -- elfedi azt, hogy azután *az egész termelési folyamatban viszont a munka képezi az aktív mozzanatot* (minthogy a munka az értéktöbblet forrása).

“Ha a tőkés pusztán azért dolgoztat, hogy értéktöbbletet hozzon létre – még meg nem levő értéket hozzon létre – akkor megmutatkozik, hogy mihelyt nem dolgoztat többé, már meglevő tőkéje is elértéktelenedik, hogy tehát *az eleven munka nemcsak új értéket tesz hozzá, hanem ugyanazzal az aktussal, amellyel új értéket tesz hozzá a régihez, fenntartja, megőröklíti azt.*” (Marx, 1984, MEM, 46/I. 56. p.)

“A munkással való csere révén a tőke magát a munkát sajátította el; *a munka a tőke egyik mozzanatává vált, amely most megtermékenyítő elevenséggé hat annak csak létező s ezért holt tárgyiságára.*” (Marx, 1984, MEM, 46/I. 95. p.) (Kiemelések: K. Á.—K. G.)

A tőke és a munka összefonódása a tőkealapú (bővített újra)termelésben létrehozta azt, amit a marxista szóhasználat *osztályviszonynak*⁴¹ nevez. Az osztályviszony azt jelenti, hogy a benne

40 A *tőkés rendszerben* mindenképpen jellemző, amit a közelmúlt kelet-európai rendszerváltásaikor oly gyakran lehetett hallani, tudniillik, hogy a tőkés világrendszerbe újra betagozódó volt “szocialista” államoknak létszükségletük a multinacionális tőke beáramlása, mert nélküle ezek az országok “tőkeszegények”. Ugyanezt mondja a mindenkori tőke a mindenkori munkásnak: “nélkülem a te munkád semmit sem tud kezdeni”. (Ebben az összefüggésben csak az marad figyelmen kívül, hogy miből is származik a lehetőségkülönbség: a munkavégző “tőkeszegénysége” és a tőketulajdonos aktivitásképesége. Amit a szélsőséges apológia néha felvet, tudniillik hogy egyéni képességek különbségéről van szó, és tőkés a vállalkozóbb hajlamú emberből lesz, ez éppoly kevésbé világítja meg egy termelési mód alapjainak kialakulását, mint a másik szélsőséges magyarázat, tudniillik, hogy mindig az erőszakosabbak és erősebbek hajtják uralmuk alá a gyengébbeket. Esetenként természetesen előnyt jelenthet az erőkoncentráció éppúgy mint a vállalkozó hajlam, -- a tőkék keletkezésére vonatkozó kutatások eredményei azt mutatják, hogy a személyes képességeknek kétségkívül van szerepe az ilyen folyamatokban, de /legalábbis a mai viszonyok között/ a feltételezettnél jóval alacsonyabb százalékban --, ám *társadalmi rendszer* éppen hogy csak olyan viszonyokból lesz, ahol e viszonyoknak nagyobb a meghatározó erejük, mint az egyéni képességkülönbségeknek, s ezért a legkülönfélébb képesség-összetételek esetén is -- tehát egy társadalom minden szejletében – érvényesülni tudnak.)

41 Többen vitatják – erre a marxi szövegek is néhol alapot adnak – hogy a prekapitalista társadalmak ugyanúgy

résztvevők számára *meghatározóvá (saját identitásukat is nagymértékben meghatározóvá) válik a másakra való vonatkozásuk*. A munkavégző azáltal “munkás”, (vagy a nem túl szerencsés marxista szóhasználat: proletár), hogy kapcsolatba lép a tőkével, és vele bér munka-viszonyt létesít. A tőkés viszont azáltal “tőkés”, hogy vagyona a (bővített újra)termelésben értékesül, profitorientációja feltételezi a termelés értéktöbblet-termelő résztvevőjét, a “munkást”, az eleven munkavégzőt.

“Végül mint a termelési és értékesítési folyamat eredménye jelenik meg mindenekelőtt *magának a tőke és munka, tőkés és munkás viszonyának az újratermelése és újonnan termelése*. Ez a társadalmi viszony, termelési viszony valójában a folyamat még fontosabb eredményeként jelenik meg, mint az anyagi eredményei. Mégpedig ezen a folyamaton belül a munkás termeli önmagát mint munkaképességet és a vele szemben álló tőkét, ahogy másrészt a tőkés termeli magát mint tőkét és a vele szembenálló eleven munkaképességet. Mindegyik azáltal termeli újra önmagát, hogy újratermeli a mását, a tagadását. A tőkés a munkát mint idegent termeli; a munka a terméket mint idegent termeli. A tőkés termeli a munkást és a munkás a tőkést, stb.” (Marx, 1984, MEM, 46/I. 344. p.)

Ez az összetartozás és egymásrautaltság azt is jelenti, hogy (egyenlőtlen módon, de) egymás vágyképeiként is hatnak. A munkások jelentős része egyértelműen vágyik arra, hogy a tőkés előnyeivel bírjon, a tőkések számára viszont állandóan fenntartott ideálkép a “self-made-man”, az ember, aki *maga termeli meg* boldogulása feltételeit, mint a “cipőpucolóból” lett milliomos, s ezt a self-made-man eszményt testesíti meg például az amerikai mitológia magányos cowboya is. (Az említett “vágyakozás” persze csak korlátozott mértékű: a munkások többsége nem azt ambicionálja, hogy tőkéssé váljék, csak a konszolidált, és a bér munka kötöttségétől megszabadult életfeltételek lebegnek a szeme előtt; a tőkéseknek pedig csak egy kis százaléka lép át a tőkeérdekekkel szükségképpen szembekerülő munka oldalára, és az önépítő kétkezi munka iránti nosztalgia is inkább ideologikus, mint valódi vágykép).⁴²

A tőkés termelési mód illetve az alapjául szolgáló bér munka-viszony jellege számos egyéb sajátossággal is felruhazza azt a társadalmat, amelyet kapitalizmusnak⁴³ nevezünk. A bér munka alapja önkéntes csereviszony, amelybe nem születés, hanem *egyéni vállalás* alapján

osztálytársadalmaknak nevezhetőek-e, mint a kapitalizmus. *Ugyanúgy* nyilván nem, hiszen minden termelési mód egészen másképpen szerveződik rendszerré, s ezért hasznos például az a megkülönböztetés, amely a kapitalista *osztály*társadalommal szemben a feudalizmus világát *rendi* társadalomként jellemzi. Mindenképpen megfontolandó azonban az a marxi állítás is, hogy ugyanakkor *a különböző termelési módoknak közös vonása* az, hogy a bennük uralkodó termelési viszony egyúttal a tulajdonosok és a munkavégzők nagycsoportjainak a tulajdonviszony által meghatározott jellegű egymásra-vonatkozását is jelenti (ez az “osztályviszony”). *Ebből a szempontból* például a földesúr és jobbágy “ugyanúgy” a tulajdonviszonyon (esetükben a földtulajdonon), annak az adott társadalomban uralkodóvá tett jogi szabályozásán keresztül vonatkozik egymásra, mint a kapitalizmusban a tőkés és a munkás, s ugyanúgy ez az alapviszony határozza meg társadalmi szerepük legfőbb sajátosságait.

42 A kölcsönös “vágyakozás” *mértéke* sem egyforma, a munkás sokkal mélyebben vágyik arra, hogy az általa megtermelt tőke ne legyen tőle elidegenült, mint a tőkés arra, hogy ő legyen az aktív munkavégző, hogy a közvetlen, értékteremtő munka élvezetétől való elidegenültsége feloldódjék.

43 Ha elfogadjuk azt a kiinduló tételt, hogy az egyes termelési módok egymástól való különbségének leglényegibb meghatározója a tulajdonviszony jellege, akkor a tulajdonviszonyai alapjául szolgáló (hűbérviszony /feudum/ alá vetett) földtulajdon illetve tőke /capital/ alapján Európa történelmének legutóbbi két termelési módja jogosan nevezhető “feudalizmusnak” illetve “kapitalizmusnak”.

kerülnek a felek,⁴⁴ s mint fentebb említettük, a társadalom jogrendszere legfeljebb tereli⁴⁵ efelé a feleket, s csak ritka szélsőséges esetekben kényszeríti. Ezért **a tőkés termelési mód a prekapitalista társadalmakkal szemben egyrészt szabadabbnak tűnik, másrészt amazok közösségi meghatározottságával szemben hangsúlyozottan egyének viszonyaiként realizálódik. Mind a munkavégzők, mind a tőkebirtokosok egymással szemben is elsősorban mint egyének jelennek meg, s ennek kifejeződése a verseny, amely egyfelől maximálisan mozgósítja az egyén erőit,** hogy másokkal szemben a maga túlélési feltételeit optimalizálja (ebből a tapasztalatból származik a világ “mindenki harca mindenki ellen” felfogása,⁴⁶ -- ami egyébként ebben a formában sem a természetben, sem a társadalomban nem igazolódik). Az egyén erőinek e mozgósítása ugyanakkor rendkívül nagy *egyéni teljesítményekhez* vezet, s ezt tekintik az egész tőkés termelési mód legfőbb hajtóerejének, és történelmi sikeressége egyik fő okának is.⁴⁷

Másfelől az egyéni erők mozgósítása hozza magával a kapitalista társadalmak egyre növekvő individualizmusát, az egyén magányos világba-vetettségét, a Nem többi tagjától való elszigeteltségét, ami viszont ellentétes az ember nembeli természetével. Ez a tőkés alapviszonyokból, a bér munka individuális szerződés-jellegéből,⁴⁸ illetve a piacnak az egyes tőkéek közti versenyre alapozott működéséből következik.

Mínt hogy azonban a tőkés termelési mód (és számos fokozatosan kibontakozó sajátossága) nyilvánvalóan egy hosszú történelmi fejlődés eredményeként vált uralkodóvá Európában (majd a világ többi részén), ezért azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy

“Már maga *a magánérdek is társadalmilag meghatározott érdek*, és csak a társadalom által szabott feltételek között és az általa adott eszközökkel érhető el; tehát a feltételek és eszközök újratermeléséhez van kötve. A magánszemélyeknek az érdeke; de tartalma, valamint a megvalósítás formája és eszköze mindenkitől független társadalmi feltétele által adott.” (Marx, 1984, MEM, 46/I. 74. p.)⁴⁹

44 A születés ugyan nagymértékben meghatározza, hogy valaki melyik osztály tagjaként lép be a termelés alapviszonyába, de az mindkét részcsoportról – legalábbis a konkrét aktus tekintetében -- *egyéni vállalás* kérdése, amikor a tőkebirtokkal rendelkező úgy dönt, hogy tőkéjét a termelésbe fekteti és ehhez termelőket keres, illetve termelőket foglalkoztat, a munkaerővel rendelkező pedig úgy dönt, hogy munkaerőjét bér munkaviszonyban “adja el”.

45 Persze ez a “terelés” is lehet nagyon drasztikus, mint a Tudorok “koldustörvényei” idején, mikor is a földjüktől előbb megfosztott százezreket azután mint csavargókat felakasztották.

46 Egyébként ugyanezért is nehéz a kapitalizmus mozgástörvényeit leíró elmélet helyzete, hiszen az individualitásra épített világban szükségképpen szkepszis övezi az általános, az egyediségen túlmutató magyarázatokat, minél individualisztikusabb a társadalom, annál inkább. A “nagy narratívákkal” szembeni szkepszis, az “esszencializmus” szitokszóként alkalmazása és a hasonló, az általánosításoktól irtózó vélemények a társadalom fokozódó individualizmusának is kísérőjelenségei, másfelől azonban ugyanez a fokozódó individualizálódás (és annak sok negatív következménye) rendre magával hozza az általános törvények, a “nagy narratívák” iránti sóvárgást is.

47 “A tőke nagy történelmi oldala az, hogy létrehozza (...) a *többletmunkát*, a pusztán használati érték, a pusztán létfenntartás álláspontjáról felesleges munkát, (...) túlhajtja a munkát természeti szükségességének határain és ily módon létrehozza az anyagi elemeket a gazdag egyéniség fejlődéséhez.” (Marx, 1984, MEM, 46/I. pp. 218—219.) S ha általános érvénye megkérdőjelezhető is, történelmi tendenciáját tekintve az is a tőkés társadalom pozitív hozadékai közé sorolható, hogy: “a tőke szigorú fegyelme révén, amelyen az egymást követő nemzedékek átmentek, az általános serénység az új nemzedék általános birtokává fejlődik” (Marx, 1984, MEM, 46/I. 219. p.)

48 Az sem véletlen, hogy a társadalmat, történelmet magyarázó *szerződés-elméletek* is akkor születtek meg, amikor a kapitalista társadalom alapviszonyai jól láthatóakká váltak az európai társadalmakban.

49 A tőkés társadalom történelmi létrejötte e társadalom önszemléletében is jelentős helyet kap: az egész modern történelmi tudat ezen alapszik. Ez az önszemlélet azonban egyfelől lezárja a történelmet a maga létrejöttével,

Ebből viszont az is következik, hogy **a kapitalizmus individualizmusa – bár nagyon sokféle emberi képesség kibontakozására nyújt lehetőséget – egyáltalán nem korlátlan: a képességeknek mindig csak azokat az összetevőit, és azokat a képességeket bontakoztatja ki, amelyek a termelést indukáló profitorientáció szempontjából előnyöseknek mutatkoznak.** (A tőkés társadalom ideológiájának gyakori hivatkozási alapja, hogy a tőke a legtermészetesebb emberi vágyakra, az önérvényesítés vagy a jólét vágyára épít, s éppen azért sikeres, mert ezek az ember alapvágyai. Hogy ezek a törekvések az emberek alapmotivációi közé tartoznak, vitathatatlan, ám nem csak a jövő beláthatatlan lehetőségei, de már az eddigi történelem is azt mutatja, hogy számos olyan alapvágya van még az emberiségnek, -- és az egyes embernek --, amelyek éppen hogy nem kapnak kibontakozási lehetőséget a tőkés termelési módban. Azt a tudatot, hogy a jólét és az önérvényesítés az emberi természet lényege, a tőkés társadalomban állandóan újratermelik, s ilyen értelemben ez is legalább annyira mesterséges termék, mint amennyire természeti alapfeltétel.)

A marxi kapitalizmuskép egyik lényegi pillére annak kimutatása, hogy a tőkés társadalom minden lényegi sajátossága abból magyarázható, hogy a tőkeviszonyt teszik a társadalom felépítésének alapjává: a javaknak azt az állandóan bővített újratermelését, amit alapvetően a befektetett tőkéknek a bér munkából nyert értéktöbblete tesz lehetővé.⁵⁰ A másik lényegi pillér azt tárja fel, hogy míg például a feudalizmus alapja a megművelhető föld, a tőkéé (a kereskedelem mindenkorai alapjául szolgáló) *csereérték*, amely minden társadalomban, ahol a javak, termékek

másrészt a korábbi társadalmakkal szembeni *szabadságát és az egyéni képességek* kibontakozásához való hozzájárulását hangsúlyozva teljesen figyelmen kívül hagyja a tőkés termelési mód azon oldalait, amelyek más szempontból éppen ezen értékek korlátozását jelentik. "A szabad konkurenciát az emberi szabadság végső fejlődésének tekintik, a szabad konkurencia tagadását pedig egyenlőnek az egyéni szabadság és egyéni szabadságon alapuló társadalmi termelés tagadásával. (...) ez a fajta egyéni szabadság egyszersmind minden egyéni szabadság legteljesebb megszüntetése és az egyéniség teljes alávetése olyan társadalmi feltételeknek, amelyek dologi hatalmak, sőt, túlhatalmú dolgok – maguktól a vonatkozásban lévő egyénektől független dolgok – formáját öltik. (...) Az az állítás, hogy a szabad konkurencia egyenlő a termelőerők fejlődésének és ezért az emberi szabadságnak végső formájával, nem egyebet jelent, mint hogy a burzsoá uralom a világtörténelem vége – ami persze kellemes gondolat a tegnapi parvenüknek." (Marx, 1984, MEM 46/II. 124. p.)

⁵⁰ Az értéktöbbség szerepe a tőke újratermelésében aligha lehet kérdéses. Korábban már utaltunk arra, hogy az értéktörvény a tőke napi gyakorlatát a legtermészetesebben áthatja. Idézzük ide erről Marx még egy, véleményünk szerint eléggé meggyőző érvelését. "Ha egy munkanap volna szükséges ahhoz, hogy egy munkást egy munkanapra életben tartson, akkor a tőke nem léteznék, mert a munkanap a saját termékére cserélődnék, tehát a tőke mint tőke nem értékesíthetné és ezért nem is tarthatná fenn magát.(...) Ha a tőkének, ahhoz, hogy megéljen, dolgoznia is kellene, akkor nem mint tőkét, hanem mint munkát tartaná fenn magát". (Ahogy egyébként a prekapitalista időkben gyakran így is volt). "Ha ellenben pl, csak fél munkanap szükséges ahhoz, hogy egy munkást egy egész munkanapra életben tartson, akkor a termék értéktöbblete magától adódik, mivel a tőkés az árban csak fél munkanapot fizetett meg és a termékben egy egészet kap tárgyasulva; tehát a munkanap második feléért *semmit* nem adott cserébe. Nem a csere, hanem csakis egy olyan folyamat, amelyben csere nélkül kap *tárgyasult munkaidőt*, azaz *értéket*, teheti őt tőkessé. A fél munkanap a tőkének *semmibe* sem kerül. A tőke tehát olyan értéket kap, amelyért nem adott egyenértéket. És az értékek gyarapodása csak azáltal mehet végbe, hogy az egyenértéken felül kapnak, tehát *hoznak létre* értéket." (Marx, 1984, MEM 46/I, 218. p.) Ebből nyilvánvaló, hogy 1. Az új értéket a munkás hozza létre, s hogy 2. a tőke a munka egy részét nem fizeti meg, s enélkül jut a létrehozott érték birtokába. Ezt nemigen lehet tagadni, hiszen ha a tőke nem jutna meg nem fizetett értékhez, tőkéjéből nem lenne jövedelme. (Most tekintsünk el attól a többlettől, amely a létrehozott érték eladásából származik, mert ha csak ez lenne a tőkés többlet-bevételének a forrása, akkor meg a vevői megörövidítéséből élne). Mindezzel szemben a tőke saját szükségességét indokló egyetlen akceptálható érve arra vonatkozik, hogy az érték termelésben való létrejöttének nem *pusztán* a munkás tevékenysége a forrása, hogy neki, a tőkebirtokosnak is van "aportja": a termelésben megforgatott tőke, a kockázat vállalása, személyes szervező, irányító stb. képességei, (mint ahogy a kereskedelmi haszonnak is legalább egy része indokolható a kockázatvállalással, szállítással, pénzbefektetéssel, stb.) Később visszatérünk ennek az érveknek a vizsgálatára is.

és szolgáltatások cseréje jelen van, „igazságosan” cserélhetővé, egyenértékűsíthetővé teszi a különböző használati értékű termékeket és tevékenységeket, de a tőkés társadalomban a *termelésnek is* alapjává, és ezzel az egész társadalom legfőbb minősítő eszközévé válik.

“A tevékenység társadalmi jellege, akárcsak a termék társadalmi formája, akárcsak az egyénnek a termelésben való részesedése itt mint az egyénnel szemben idegen, dologi valami jelenik meg; nem mint egymáshoz való viszonyulásuk, hanem mint alárendelődésük olyan viszonyoknak, amelyek tőlük függetlenül fennállnak és a közömbös egyének egymással való ütközéséből keletkeznek. A tevékenységek és termékek általános cseréje, ami minden egyes egyén számára életfeltétellé vált, kölcsönös összefüggésük, nekik maguknak idegenül, függetlenül, dologként jelenik meg.” (Marx, 1984, MEM, 46/I. 74. p.) (Kiem.:K. Á.—K. G.)

Tehát a tőkés társadalom, amely olyannyira felgyorsította az emberiség életkörülményeinek változásait (és kétségkívül kiszabadította az embert számos korábbi korlát fogságából), egyúttal egy olyan, senki által sem kézbe tartható hatalmat helyezett az emberek fölé, amely most már maga lépett fel korlátozó erőként, és vált számos, igen negatív fejlemény forrásává.⁵¹

“A burzsoá uralom alatt az egyének az elképzelésben szabadabbak, mint régebben, mert életfeltételeik véletlenek számukra; a valóságban természetesen kevésbé szabadok, mert inkább vannak besorolva dologi hatalom alá” (Marx--Engels, 1960/2, MEM, 3, 64. p.)⁵²

Ki állíthatná egy piaci társadalom polgárai közül, hogy teljesen átlátja a piac tényezőinek az ő életét oly messzemenően meghatározó mozgásait, azok minden következményével együtt?

*

A tőkés társadalmak létjogosultságának megkérdőjelezéséhez vezető negatív fejlemények végső soron két fő tételben összegezhetők. Az egyik az, hogy **a tőke, a korábbi egyenlőtlenségek elleni küzdelmek motorja, új, és a korábbiaknál sok szempontból még nagyobb egyenlőtlenségek forrásává vált.** Ezen egyenlőtlenségek alapját a tőkés társadalmi rend ellen szerveződő mozgalmak a “kizsákmányolásban” nevezik meg, abban az imént említett sajátosságban, hogy a tőke gazdagsága mások munkáján alapszik, s bár a tőkés bővített újratermelés következtében a tőkeviszony mindkét oldalán keletkezhet többlet, minthogy a munkás bevételeinek növekedése mindenképpen a munkáltató bevételeinek csökkenését jelenti, s így a munkás (legalább) viszonylagos “szegénységben” tartása a tőke gyarapodásának feltétele, ezért a tőkés társadalmak valóságos gyakorlatában egyesek

51 “A határok, amelyeket ledöntött, a tőke mozgása, fejlődése, megvalósulása szempontjából korlátok voltak. Ezzel a tőke semmiképpen nem szüntetett meg minden határt, sem minden korlátot; hanem csak a neki meg nem felelő határokat, amelyek az ő szempontjából korlátok voltak.” (...) “Nem az egyének vannak szabadabbá téve a szabad konkurenciában, hanem a tőke van szabadabbá téve.” (...) “Amíg a tőke gyenge, maga is keresi még múltbeli vagy az ő megjelenésével múltba hanyatló termelési módok mankóit. Mihelyt erősnek érzi magát, eldobja a mankókat és saját törvényeihez mérten mozog. Mihelyt önmagát a fejlődés korlátjának kezdi érezni és kezdik ezt tudni róla, olyan formákhoz menekül, amelyek, miközben kiteljesíteni látszanak a tőke uralmát, a szabad konkurencia megzabolázása által egyszerűsített felbomlásának és a rajta nyugvó termelési mód felbomlásának hírnökei.” (Marx, 1984, MEM 46/II. pp. 122--123.)

52 Ez az emberek fölé növekvő ártó dologi hatalom jelenik meg a “Gonosz” hatalomrajutásaként a kapitalizmus valláserkölcsei bírálataiban.

gazdagodása nagy mértékben feltételezi mások elszegényedését.⁵³ Ez az egyenlőtlenség ütközik az általános igazságossági elvekkel, és ezért mindenképpen a tőkés társadalmak mérlegének negatív oldalához tartozik.

Talán még mélyebb ellentmondást hordoz a másik, a csereérték imént idézett természetéből és uralmából adódó fejlemény, az amit *elidegenedés*, *eltárgyasulás*, *eldologiasodás* kategóriáival szoktak jellemezni.

Az eldologiasodásnak a tőkés termelési módban két fő forrása van: az *eltárgyasító* ipari termelés, és az *elszemélytelenítő* csereérték-alapú (mindent “árával” minősítő) piacgazdaság.

Mint később látni fogjuk, nem minden munkafolyamatra érvényes, hogy termékében eltűnik a létrehozó munka eleveensége, de **a tőkés társadalomban**, amelyben az ipari termelés nem csak a gépi logika elemekre bontó természete következtében válik tárgyiassá, dologivá vagyis személytelenné, hanem a csereértéknek a termelés jellegét is megszabó uralma miatt is, ez **az eltárgyasulás, elszemélytelenedés szükségszerű, mert bármely termék csak ezáltal rendelkezhet a mennyiségi mérhetőség, beárazhatóság, kicserélhetőség feltételével.**

Az alap tehát ebben a csereértéken alapuló piacgazdasági szemlélet, amely a cserélhetőség, összemérhetőség érdekében mindent csak *eltárgyasítva* képes figyelembe venni, s ez eldologiasítja a tőkés életét is, a munkavégző számára azonban kétszeres az eldologiasulás, mert *élete eltárgyasulásán kívül munkája terméke* még abban az értelemben is *elidegenül* tőle, hogy másnak a tulajdonába kerül, azt gyarapítja.

Egyrészt munkája eredménye nem csatolódik vissza hozzá,⁵⁴ nem erősíti meg a személyiségét azon a kettős módon, amellyel bármely szabad tevékenység megerősíti az embert: nem élvezheti a terméke által nyújtható előnyöket, azt amire a termék való, mert a termék nem lesz az övé; de még a termék létrehozásában kifejlődő saját képességeit sem élvezheti, mert azok fölött sem rendelkezik; e képességek igénybevétele (annak ideje, helye, módja) az esetek többségében teljes mértékben a munkáltatótól függ. Másrészt az, hogy munkája egésze fölött mások rendelkeznek, s kikerül a látóköréből az az összefüggés is, ami elvégzett munkája és annak ellenértéke (a munka és az elvben a munka által fenntartott-gyarapított, de a bér munkás számára csak a munka ellenértékéből fenntartható-gyarapítható életlehetőségek) között van (illetve ez az összefüggés a bérezés során olyan formális kritériumokkal helyettesítődik, mint a létrehozott termékek darabszáma vagy a munkával töltött idő), ezért a bér munkás az életét szükségképpen át-nem-látható hatalmak által kézben tartottnak, kiszolgáltatottnak látja.⁵⁵ (És

53 Amikor egy nemzetgazdaságon belül kevésbé, az egyes nemzetek közötti viszonyban, illetve a tőke nemzetközi mozgásterületén annál inkább.

54 “A tárgy elsajátítása olyannyira elidegenülésként jelenik meg, hogy minél több tárgyat termel a munkás, annál kevesebbet bírhat, s annál inkább termékének, a tőkének uralma alá kerül...Minél inkább kidolgozza magát a munkás, annál hatalmasabb lesz az idegen, tárgyi világ, amelyet magával szemben létrehoz, annál szegényebb lesz ő maga, az ő belső világa, annál kevesebb lesz az ő sajátja. (...) A munkás beleteszi az életét a tárgyba, de az immár nem az övé, hanem a tárgyé. Minél nagyobb tehát ez a tevékenység annál tárgynélkülibb a munkás. Ami a munkája terméke, az nem ő. Minél nagyobb tehát ez a termék, annál kevesebb ő maga. A munkásnak a maga termékében való *külsővé-idegenné válása* nemcsak azzal a jelentőséggel bír, hogy munkája tárgygyá, *külső* egzisztenciává válik, hanem, hogy *rajta kívül*, tőle függetlenül, idegenül egzisztál és vele szemben önálló hatalommá válik, hogy az élet, amelyet a tárgynak kölcsönzött, ellenségesen és idegenül lép vele szembe.” (Marx, 1981, MEM. 42. 84. p.)

55 “Miben áll mármost a munka külsővé-idegenné válása? Először is abban, hogy a munka a munkás számára *külsőleges*, azaz nem tartozik lényegéhez, hogy tehát munkájában magát nem igenli, hanem tagadja, nem jól, hanem boldogtalannak érzi, nem fejt ki szabad fizikai és szellemi energiát, hanem fizikumát sanyargatja és szellemét tönkreteszi. Ezért a munkás csak a munkán kívül érzi magát magánál levőnek, a munkában pedig

szinte a természeti törvény erejével hatnak az életére azok a gazdasági “szükségyszerűsések”, amelyek alapján alkalmazzák vagy elbocsájtják, amelyek alapján megszabják munkája ellenértékét, illetve amelyek az általa létrehozott termékek további sorsát kijelölik).

Ez az idegenné válás az *ember lényegét* érinti: ha az ember legfontosabb tevékenységei, amelyek révén a társadalomba kapcsolódik, idegenszerűvé válnak a számára, akkor ezzel *ön maga társadalmi oldala*, (“nembeli lényege”) távolodik el tőle, (ez pedig, mint utaltunk rá, természetellenes – az ember nembeli lényegével ellentétes -- atomizáltságba taszítja).

“Az ember nembeli lény [Gattungswesen], nemcsak annyiban, hogy gyakorlatilag és elméletileg a nemet, mind a sajátját, mind a többi dolgokét is a maga tárgyává teszi, hanem – és ez csak más kifejezés ugyanazon dologra – annyiban is, hogy önmagához mint a jelenvaló, eleven nemhez viszonyul, hogy magához mint *egyetemes*, ennél fogva szabad lényhez viszonyul.” (Marx, 1981, MEM 42. 87. p.) “az állat is termel. (...) Ámde csak azt termeli, amire közvetlenül a maga vagy kicsinye részére szüksége van; egyoldalúan termel, míg az ember egyetemesen termel”. (Marx, 1981, MEM 42. 88. p.) “Azáltal, hogy az elidegenült munka az embertől 1. elidegeníti a természetet, 2. önmagát, saját tevékeny funkcióját, élettevékenységét, azáltal elidegeníti az embertől a *nemet: a nembeli életet* számára az egyéni élet eszközévé teszi. Először elidegeníti a nembeli életet és az egyéni életet, és másodszor az utóbbit elvonatkoztatásában az elsőnek a céljává teszi, ugyancsak elvont és elidegenült formájában” (Marx, 1981, MEM 42. pp. 87--88.).

Az, hogy az ember termelése “*egyetemes*” termelés (és hogy éppen ezt veszi el tőle a tőketermelő bér munkában az elidegenedés, nagyon lényeges. Az ember minden megnyilvánulása (akár akarja, akár nem, akár tud erről, akár nem) az ember kommunikatív természeténél fogva visszacsatolódik a Nemhez, s az egyén sosem tesz, nem is tehet mást, minthogy a Nem számára tevékenykedik.

“Amikor ezért az elidegenült munka elszakítja az embertől termelése tárgyát, akkor *nembeli életét*, valóságos nembeli tárgyiságát szakítja el tőle, és az állattal szembeni előnyét azzá a hátránnyá változtatja át, hogy szervesen testét, a természetet, elvonják tőle.” (Marx, 1981, MEM 42. 89. p.)

(Ez az utóbbi megjegyzés arra is rávilágít, hogy a kapitalista társadalom,⁵⁶

magán kívül levőnek. Otthon akkor van, amikor nem dolgozik, és amikor dolgozik, akkor nincs otthon. Munkája ennél fogva nem önkéntes, hanem kényszerű, *kényszersmunka*. Ezért nem szükséglet kielégítése, hanem csak *eszköz* rajta kívül levő szükségletek kielégítésére. A munka idegensége tisztán előtűnik abban, hogy mihelyt nem egyszóval fizikai vagy egyéb kényszer, úgy menekülnek előre, mint a dögvész elől. A külsőleges munka, az a munka, amelyben az ember külsővé-idegenné válik. Az önfeláldozás, a sanyargatás munkája. Végül a munka külsőlegessége a munkás számára megjelenik abban, hogy nem az ő sajátja, hanem másvalakié, hogy nem az övé, hogy benne ő nem önmagához, hanem másvalakihez tartozik”. (Marx, 1981, MEM 42. 86. p.) Ezt az elidegenedést legszükségesebben akkor lehet megélni, amikor olyan, az egész társadalmat megrázó fejlemények következnek be, s hatnak kényszerítően az emberekre, (gazdasági válságok, háborúk, a társadalom kriminalizálódása, stb.) amelyeket “senki sem akart”.

⁵⁶ Az elidegenülés a munkamegosztás, illetve a munka és tulajdon elválásának már kezdeténél kimutatható. A tőkés társadalmakban azonban (a csereérték abszolút uralmának köszönhetően) sokkal nagyobb mértéket ölt,

amely minduntalan az emberi természetben, az ember természetiségében, azaz a Természetben való gyökerezésére hivatkozik, s társadalmi rendje megszerveződését a természetjogra alapozza, hogyan válhat, hogyan válhatott az emberi lét természeti alapjainak lerombolójává,⁵⁷ ennek felismerésén alapszik a heterogén “Zöld” mozgalmak egy részére jellemző törekvések gyakran az irányt tekintve antikapitalista jellege is, ha ez az antikapitalizmus nem is mindig érinti a rendszer alapjait).

Az elidegenülés tehát elidegenülést jelent a *munkától*, a *természettől*, és természetesen a *többi embertől* is (ez utóbbi következményeként az önzés eluralkodásával, a közösségi értékek sorvadásával).

“Ami áll az embernek a munkájához, munkája termékéhez és önmagához való viszonyáról, az áll az embernek a másik emberhez, valamint a másik ember munkájához és munkájának tárgyához való viszonyáról. Egyáltalában az a tétel, hogy az embertől elidegenült a nembeli lénye, annyit jelent, hogy az egyik ember elidegenült a másiktól, mint ahogy mindegyikük az emberi lényegtől”. (Marx, 1981, MEM 42. 89. p.)

Bár a legátfogóbb kritikát a tőkés termelési móddal szemben mindmáig a marxizmus fogalmazza meg, mégsem lehet azzal vádolni, hogy nem elég megértő a kapitalizmussal szemben. (Mai szemmel néhol inkább túlságosan is megértőnek tűnik). Marx egyes szövegein még az is érzékelhető, hogy időnként elfogja a csodálat a kapitalizmus teljesítményei iránt. Ezek között – egy kapitalizmust meghaladó termelési mód szempontjától is vezéreltetve -- kiemelt szerepet tulajdonít a *tőkés* termelési mód “*társadalmasító*” erejének. Dialektikus világképe szerint egyszerre, egymástól elválaszthatatlanul és egymást is meghatározóan látja érvényesülni a tőkés társadalom uralmából következően az elidegenedés jelzett tendenciáját és a világtársadalom erőinek azt az egyesítését, amely a kapitalizmus meghaladásának is alapfeltétele.

“Az elidegenülés (...) természetesen csak két *gyakorlati* előfeltétellel szüntethető meg. Hogy ’elviselhetetlen’ hatalommá válják, vagyis olyan hatalommá, amely ellen forradalmat csinálnak, ahhoz az kell, hogy az emberiség tömegét teljesen ’tulajdonnékülként’ hozza létre, s egyszersmind ellentmondásban a gazdagságnak és műveltségnek egy meglevő világával — amely gazdagság és műveltség a termelőerő nagy megnövekedését, fejlődésének magas fokát előfeltételezi; másrészt pedig a termelőerők e fejlődése (amivel egyben már adva van az emberek *világtörténelmi* -- és nem helyi – létezésében meglevő empirikus exisztencia) már csak azért is abszolút szükségszerű gyakorlati előfeltétel, mert nélküle csak a *nélkülözést* tennék általánossá, tehát az *ínséggel* szükségképpen ismét megkezdődne a harc a szükségesért”, stb. (Marx--Engels, 1960/2, MEM, 3, 35. p.)

(Később még érvelni fogunk amellett, hogy a Marxék által említett első

mint bármely korábbi társadalomban.

57 A kapitalizmus természetromboló következményei elég közismertek: a természet rombolása persze nem ebben a társadalmi formában *kezdődött*: a legkülönbözőbb korszakok társadalmi voltak képesek környezeti feltételeik katasztrofális pusztítására.

előfeltétel megfogalmazását miért érezzük – több tekintetben is -- erősen problematikusnak, most azonban csak a második előfeltétel fontosságát szeretnénk aláhúzni: az úgynevezett “szocialista” társadalmak gyakorlata és összeomlása teljes mértékben igazolta, hogy a világgazdasággá növekedett tőkés termelési mód meghaladása valóban csak világgazdasági méretekben, és csak a *legfejlettebb termelőerőknek* egy másfajta termelési mód rendszerébe való átalakulásával lehetséges).⁵⁸

A tőke “társadalmasító”, erőegyesítő szerepét több szempontból is figyelembe kell venni. Jelenti ez egyrészt az egyéneknek nagy termelési, gazdasági és világtársadalmi egységekbe való egyesítését, akik az őket foglalkoztató tőke által “kerültek csak abba a helyzetbe, hogy mint egyének, egymással összefüggésbe lépjenek”.⁵⁹ Ez hozta mára létre a hatalmas multinacionális vállalatokat, a világméretű katonai szövetségeket, a világ legkülönbözőbb pontjain zajló változásokat a tőke szempontjából lereagáló és indukáló tőzsdéket és bankrendszereket, a világkereskedelmi központokat és a hatalomgyakorlás a felszínen láthatatlan központjait, s nem utolsósorban az információáramlás világméretű rendszereit a nagy tévéállomásoktól az Internetig. A globális érintkezésnek ezek a csatornái közvetlenül csak az emberek kis részét egyesítik, közvetve viszont összefüggésbe hozzák egymással a világ lakosságának óriási tömegeit, hiszen az egyik ponton történő változások hatása más pontok társadalmaira egyre nyilvánvalóbb és egyre mélyebb. A *tőke* kezdettől jelenlévő *társadalmasító tendenciájának* volt köszönhető az (a tőke szempontjából nem igen kedvező fejlemény) is, hogy a tőke által összekötött munkavállalók nem sokkal a tőkés termelési mód kibontakozása után saját érdekvédő mozgalmait is jelentős társadalmi erőként tudták megszervezni (éppen azért, mert a korábbi társadalmak alávetettjeivel szemben a tőkés termelés már eleve megszervezte őket),⁶⁰ s bár mára a tőke különböző eszközökkel tudatosan meggyengítette ezeket a szerveződéseket, (s ebbe az irányba hatott a termelés jellegének változása is), a késő-kapitalista társadalomban *az egyének megszerveződésének új formái* jöttek létre (például éppen az Interneten). Mindazonáltal a tőke egyéneket egyesítő hatása elsődlegesen olyan formákban történik, amelyek a *tőke* érdekeit szolgálják.⁶¹

58 Mint Marx agyonhivatkozott – de a marxista forradalmárok többsége által figyelembe soha nem vett – figyelmeztetésében olvasható: “A kommunizmus empirikusan csak az uralkodó népek tetteként ‘egyszerre’ és egyidejűleg lehetséges, ez pedig a termelőerő egyetemes fejlődését és a vele összefüggő világérintkezést előfeltételezi.” (Marx–Engels, 1960/2, MEM, 3, 36. p.)

59 A kapitalizmusnak az az egyik fő sajátossága, hogy az egyéni termelési tényezők (szerszámok, kézügyesség) helyett *társadalmi* termelőerőkre támaszkodott. (Richta, 1968, 21 p.) , vagyis az egyéni munkákat egyesítette egy bonyolult munkaszervezetben, amelynek jellege tükröződik a modern kor alapvető szerszámaiban, a gépekben, s amelyek jellege visszatükröződik a mind gépiesebbé szervezett társadalomban. Az egyéni munkák rendszerét a kapitalizmus átalakítja *géprendszerré*, írja a marxista Radovan Richta, megállapítva, hogy a kapitalizmus története során végül “mindez *valamennyi termelőerő* egyetemes és állandó átalakulásává nő át.” (Richta, 1968, 23. p.)

60 Ennek a “megszervezésnek” megint igen sokféle eleme van a munkavégzés gyárakban való egyesítésétől a piaci mozgások összekötő szerepén át a közoktatás vagy a modern tömegkommunikáció (a sajtó, stb.) kialakulásáig.

61 A “tőke eleve mint *kollektív erő*, társadalmi erő és mint az elszigeteltségnek a megszüntetése először a munkásokkal való csere, azután maguk a munkások elszigeteltségének a megszüntetése jelenik meg.” (Marx, 1984, MEM 46/II. 65. p.) “Tételezi a munkásoknak a termelésben való *egyesítését*, olyan egyesítést, amely eleinte csak a közös helyben, felügyelők alá való *besorozásban*, *nagyobb fegyelemben*, *folytonosságban és magában a termelésben a tőkétől való tételezett függőségben* lesz. Bizonyos járulékos költségeket ennél eleve megtakarítanak. (...) Mindezt továbbra is és a tőke mindegyik fejlődési fokán közvetíti az, hogy a sokak vele mint az eggyel cserélnek, úgyhogy maga a csere benne koncentrálódik; a csere társadalmi jellege; a tőke társadalmilag cserél a munkásokkal, ők azonban egyenként cserélnek vele.” (Marx, 1984, MEM 46/II. 63--64 old) Vagyis a **tőke egyesítő hatásainak folyamatában a lényeg nem az, hogy a munkások egymással egyesüljenek, hanem hogy a tőke minél nagyobb tömegű munkást – mint különálló egyént --**

A tőke társadalmasító hatásának másik összetevőjét éppen a “*társadalmilag szükséges munka*” fogalma magyarázza. E fogalom arra utal, hogy **az állandó technikai-technológiai és logisztikai fejlődés állandóan csökkenti azt a munkaidőt, ami egy-egy termék létrehozására szükséges** (ha a munkaidő csökkenését lehetővé tévő berendezés nem túlságosan drága, akkor a fejlesztés hosszabb távon mindenképpen megéri a tőkésnek, mert az ő javára csökkenti a szükséges munkaidőt). A tőkés társadalomban azonban – mivel a termék értéke nagymértékben a létrehozásához szükséges munkaidőtől függ – a csereérték uralma azzal is jár, hogy **egy ilyen változás az összes többi termelő termékének értékét is (le) minősíti**, s ezáltal – s az egymásra hatásoknak ennél azért bonyolultabb rendszere által -- **az egész termelés csak egészében, az összes termelők egymásra vonatkozásában nyer értelmet.**⁶²

“azt a sebességet, amellyel ez a tőke megújíthatja a termelési folyamatot, egyszersmind a termelőerőknek *valamennyi többi iparágban* való fejlődése

ellenőrizzen. Őt, azaz az általa megszemélyesített tőkét kössék össze minél több egyénnel azok a szálak, amit a termelés szervezete jelent. (A munkások jobb önszerveződése ennek csak járulékos következménye). “Mint láttuk, törvénye a tőkének, hogy többletmunkát, rendelkezésre álló időt hozzon létre; ezt csak azáltal teheti, hogy *szükséges munkát* hoz mozgásba – azaz cserébe bocsátkozik a munkással. Ezért tendenciája, hogy a lehető legtöbb munkát hozza létre; ahogy ugyanannyira tendenciája, hogy a szükséges munkát minimumra csökkentse”. (Hiszen minél kisebb a szükséges munka aránya a teljes munkán belül, annál nagyobb a munkából nyerhető haszon). “Ezért ugyanannyira tendenciája a tőkének, hogy a dolgozó népességet gyarapítsa, mint az, hogy ennek egy részét állandóan mint többletnépességet tételezze – mint olyan népességet, amely egyelőre haszontalan, amíg a tőke nem tudja értékesíteni. (...) **ugyanannyira tendenciája a tőkének, hogy emberi munkát (relatív) fölöslegessé tegyen, mint az, hogy emberi munkát a mértéktelenségig hajszoljon.** A tőkének (...) állandóan kell szükséges munkát tételeznie ahhoz, hogy többletmunkát tételezzon; gyarapítania kell azt (...) ahhoz, hogy a többletet gyarapíthassa; de ugyanannyira meg kell szüntetnie mint szükséges munkát ahhoz, hogy mint többletmunkát tételezze. (...) Ezért **ugyanannyira tendenciája a tőkének, hogy a munkásnépességet gyarapítsa, mint az, hogy ennek szükséges részét állandóan csökkentse** (egy részét megint állandóan mint tartalékot tételezze)”. (Marx, 1984, MEM, 46/I. pp. 289--290.) Azokról az embertelen következményekről pedig, amit e tartalékképzés, a munkanélküliség jelent, ma is mindenkinek lehetnek közvetlen vagy közvetett tapasztalatai.

62 “Fontos kiemelni azt a körülményt, hogy az értéket korántsem az idő határozza meg, amely alatt egy dolgot termeltek, hanem az a *minimális* idő, amely alatt feltehetően termelhető, és ezt a minimumot a konkurencia állapítja meg.” (Marx, 1959/2, MEM 4. 91. p.) “Egy termék értéke nem azon idő alatt konstituálódik, amely termeléséhez önmagában véve szükséges, hanem valamennyi többi termék azon mennyiségéhez való viszonyában, amelyet ugyanannyi idő alatt lehet előállítani” (Marx, 1959/2, MEM 4, 104. p.) “Mihelyt gépek segítségével, illetve természettudományi ismereteink révén a természeti erőket olyan munka elvégzésére kényszerítjük, amelyet eddig az ember végzett, ennek megfelelően esni fog e munka csereértéke. Ha tíz ember forgatott egy gabonamalmot, és felfedezik, hogy a szél vagy a víz segítségével e tíz ember munkáját meg lehet takarítani, akkor a lisztnek, amely részben a malom által végzett munkának a terméke, értéke azonnal csökkenni fog a megtakarított munka mennyiségének arányában; a társadalom pedig gazdagabbá válik ama javakkal, melyeket e tíz ember munkája termelni képes, mivel az eltartásukra szánt alap a legkisebb mértékben sem csökkent” (D. Ricardo, id. mű, II. kötet, 59. p., Marx, 1959/2, MEM 4, 114. p.) “Az angol társadalomban tehát a munkanap 70 év alatt 2700 százalékos termelékenységtöbbletet nyert, azaz 1840-ben huszonhét-szer annyit termelt, mint 1770-ben. Proudhon úr szerint a kérdést a következőképpen kellene felvetnünk: Miért nem volt az angol munkás 1840-ben huszonhét-szer gazdagabb, mint 1770-ben? Hogy ilyen kérdést felvessünk, természetesen fel kellene tételeznünk, hogy az angolok ezt a gazdagságot megtermelhették volna azok nélkül a történelmi feltételek nélkül, amelyek között termelték, mint például: magántőkefelhalmozás, modern munkamegosztás, gépi üzem, anarchikus konkurencia, bér munkarendszer, egyszóval mindaz, ami az osztályellentétet alapul. Márpedig éppen ezek voltak a termelőerők és a munka többlete kifejlődésének létfeltételei. Vagyis ahhoz, hogy a termelőerőknek ezt a fejlődését és a munkának ezt a többletét elérjék, szükséges volt, hogy legyenek osztályok, amelyek hasznot húznak, és mások, amelyek tönkremennek.” (Marx, 1959/2, MEM 4. 117. p.).

meghatározza.” (Marx, 1984, MEM, 46/II. 3. p.) és (részletesebben kifejtve: Marx, 1984, MEM, 46/II. pp. 63--65.) (Kiem.: K. Á.—K. G.). A tőkés társadalmaknak az az ellentmondásos természete, hogy egyszerre magas fokon (és egyre növekvő mértékben) társadalmazottak, ugyanakkor individualisztikus érdekek ütközésén alapulnak, ebből is kifejthető: az egyes tőkések lehetőségei egyrészt ki vannak szolgáltatva a többieknek, másrészt tőle is függ a többiek sorsa, s ez egyszerre sugallja az individuális versenyt, a “struggle for life”-t az individuális résztvevő számára, és az átláthatatlanul bonyolult összefüggések rendkívüli mértékben társadalmazott világát, mint összképet.

A tőke társadalmazó hatásának ez a specifikuma. A különböző egyének termelésben való egyesítését különböző alapokon, de más termelési módokban is eléri. A sajátosság abban van, hogy **a tőkés termelési módban az egyes termelési egységeket a csereérték (az egyes termelési eredmények, termékek pénzben kifejezhető aktuális “értéke”) egymásra vonatkoztatja, s ezzel a társadalom egész összefüggésrendszerét minden részegység megkerülhetetlen vonatkozási pontjává teszi.** Ezzel, a történelemben először konkrét társadalmi-termelési gyakorlat tartalmává válik az ember, mint nembeli lény azon kezdettől meglévő **potenciája, hogy az egyes egységek az Egész képviselőinek tudhatják magukat.** E tudatosulásra építve **az ember a történelem során először veheti valamilyen szempontból tudatos irányítás alá saját nembeli természetét.** (A filozófia ezért is alkotja meg ennek a termelési módnak a viszonyait átélve a “magábanvalósággal” /an Sich/ szembehelyezett “magáértvalóság” /für Sich/ kategóriáját, s ekkor születik meg magának a “nembeliségnek” a fogalma is). A probléma csak az, hogy **az egyén a tőkés termelési módban csak úgy ébred önnön nembelisége tudatára, hogy eközben paradox módon el is idegenül tőle; látja saját nembeli erőit, de úgy, hogy ezek idegen hatalomként állnak vele szemben**⁶³ (a “magáértvalóság” a tőkés termelési módban még nem tud teljesen, csak az individuumok szintjén kibontakozni). **Ennek pedig az az oka, hogy a “társadalom egész szempontját”, az ember alapvetően nembeli természetét ebben a termelési módban meghatározóan egy dologi tényező, a csereérték közvetíti az egyénhez.**⁶⁴

Mindezek mindmáig a tőkés termelési mód sajátosságai. Ha valaki bér munkát vállal egy tőkés vállalatban, közvetlen résztvevőjévé lesz a fenti sajátosságokkal bíró tőkeviszonynak. Sok minden változott a Marx korában létezett kapitalizmus viszonyai közül, (a vállalkozások sokkal nagyobb mértékben csoportos irányítás alá kerültek, megnőtt az állam szerepe, nem folytatódott töretlenül az elproletariálódás korabeli trendje, stb.) de a lényeg nem változott. Bár e lényegi változatlanyságot gyakran leplezni igyekeznek, s egészen új társadalmakként próbálják meghatározni a tőkés termelési mód formaváltozatait, van, amikor magának a tőkének a képviselői sem tagadják ezeket az alapvonásokat. (Például azt, hogy a kapitalizmus célracionalitása gyakran olyan lépéseket tesz “szükségessé”, amelyek

63 A tőkés termelési mód mindenkit elidegenít (a tőkést is); összekapcsolja, egyesíti az embereket – de a tőkerendszernek való alávetetésben.

64 A kapitalizmus társadalmi természetéből következően ezt a rendszert magát is csak társadalmi – és egyáltalán nem perszonális – rendszerként lehet megérteni. A benne jellemzővé váló individualizálódás sem perszonifikáció, hanem atomizáció. Ez az individualizáció fokozatos, mint később erre még visszatérünk, először “nagy egyéniségek” megjelenéséhez vezet, de ezek is már csak egyes *vonásaikra* vannak redukálva—hasonlóan ahhoz, ahogy a nemzetet, a nemzeti kultúrát redukálja a globalizáció egy-egy kulturális sajátosságára, illetve ahhoz, ahogy a géprendszerben redukálódik az ember egy-egy funkciójára, amelyet az ember egészéről leválasztva tesznek gépiesíthetővé. (Marx, 1984, MEM 46/1-2).

függetlenek a humanitás, a szolidaritás szempontjaitól).

*

A tőkés termelési mód, ahogy ma ismerjük számos forrásból, igen sok mozgás közös eredményeként épült ki az évszázadok folyamán. (S ezért a különböző történelmi elemzéseknek, amelyek e folyamat más-más elemeit emelik ki, egyaránt meg lehet a maguk igazsága). Kellett hozzá az egyes ember szabad akaratára épülő *individualitás* európai kifejlődése a görög gondolkodásban megszületett “erkölcs” csíráitól a *kereszténységen* át a *skolasztika* disputáiig, a *reneszánsz* alkotó ember-kultuszáig, majd a descartesi fordulatig, amellyel a szemlélet középpontjába az *elmélkedő-vélekedő szubjektum* kerül. Kellett az *iparos-kereskedő városi polgár* és a polgár városok megerősödése a feudalizmus fő erőinek, a királyi központnak, a földbirtokos nemesség és az egyház rendjeinek küzdelmében. Kellett az *ipar és a kereskedelem egymásba hatolása*, amelynek fordulópontját a céhszabályok (például az ipari céhek munkásainak létszámkorlátja, a belső munkamegosztás és a belső verseny fékezése, a termelés megváltoztathatatlaná tette szakosítása, a formalizált szakmai kritériumrendszer, a hierarchia által mederbe terelt konkurencia, a közös, rögzítő ármegállapítás, a céhmesterek egymás közti áruforgalmának tiltása, a zártkörű piac, s legfőképpen ezen rendelkezések egyik legfőbb közös célja: az ipari és kereskedelmi tőke egyesülésének tilalma) szétfeszítése jelentette. Kellett *nagy vagyonok felhalmozódása* a mezőgazdasági konjunktúrák, az állattenyésztés, a kereskedelem és a háborúk, később a földrajzi felfedezések nyomán meginduló gyarmatosítás által. Kellett a potenciális *bérmunkások nagy tömegeinek létrejötte* népes rétegek “földönfutóvá” tétele révén. Kellett a *keresletnövekedés*, amely fellendítette a luxuscikkek termelését. Kellett a *hitelrendszer* kiépülése és a *modern pénzforgalom*. Kellett a puszkapor felfedezése és a könyvnyomtatás. Kellett hozzá *a világ elemi egységekre bontásának szemlélete*: a newtoni fizika és a leibnizi monaszok. Kellett hozzá a *gépek* állandó fejlesztése. A *piacok* állandó növekedése, majd összekapcsolódása. Kellett az, hogy a kialakuló tőkés termelés szemlélete behatoljon a társadalmi lét minden szeletébe. Kellett egy új, a tőkés vállalkozás szemléletének megfelelő *etika*. Mint Max Weber mondja, kellett hozzá *a protestantizmus (és a katolicizmus áthangolása)*. Kellett hozzá az *empirizmus* és a *szenzualizmus* filozófiája, és egyáltalán: a *filozófiai pluralizmus*. Mint Habermas hangsúlyozza, kellett hozzá *a nyilvánosság*, a nyilvános vélekedés és a gyors információáramlás csatornáinak kiépülése. Mint Elias hangsúlyozza, kellett hozzá az új *civilizációs normák* és illemszabályok kialakulása. És még sok egyéb. S amikor már valóban kifejlődött a tőkés termelési mód, biztosítani kellett a dominanciáját is. Kellett egy *új jogszemlélet*. Kellettek a jogrendet átíró és a társadalmi rétegződést felforgató *forradalmak*.⁶⁵ Kellettek az *új alapokon szervezett erőszakszervezetek*. Kellett az új társadalom érdekeit szolgáló *közügy*. Az új társadalom szemléletének megfelelő *művészetek*. Az új hatalom érdekeinek megfelelően szervezett *egészségügy és büntetés-végrehajtás* (Foucault), az új hatalmat stabilizáló és újratermelő *szocializációs rendszerek* (Bourdieu), az új termelési mód érdekeit szolgáló *politikai vezetések és képviselők*, a rendszer működését koordináló *nyilvános és titkos nemzetközi intézmények* és

65 A forradalmi fordulat igen fontos lehet egy adott termelési mód dominanciára jutásában, de korántsem következik be mindig. Gyakran az átmenet folyamatos. Persze az “átbillenés” szempontjából nagyon fontos, hogy a társadalom jogviszonyai, társadalmi rendje, hatalmi mechanizmusai az új termelési mód szempontjait szolgálják-e vagy azok ellenében a régit igyekeznek fenntartani. E tekintetben központi fontosságú a tulajdonviszonyok kérdése. Mégoly kifejlett tőkés termelés is csak Prokrusztész-ágyban van a feudális tulajdonviszonyok között. *Pusztán* a tulajdonviszonyok megváltoztatása azonban szintén nem jelenti az új termelési mód dominanciára jutását, ha ugyanakkor nem kellőképpen kifejtettek az e termelési mód alapjául vehető termelésfajta erői.

így tovább. Mindez együtt hozta létre és tartja fenn a kapitalizmus rendszerét.⁶⁶

E társadalmi forma létrejöttét (miként egyetlen társadalmi forma létrejöttét sem) nem lehet kis csoportok céltudatos tevékenységének tulajdonítani. Túl azon, hogy egy világrendszer ilyen “kézi” vezérlése lehetetlen, az is nyilvánvaló, hogy az emberiség éppen nembeli természete, az egymástól különböző egyének aktivitásának állandó egymással-ütközése következtében sosem tud egyetlen hatás pórázán haladni. Mindig különböző alanyok, aktivitások egymásra hatása mutatható ki a társadalomban, s ezek eredője hozza létre az adott viszonyokat. Az egy irányba ható tendenciák felerősítik egymást, kedveznek egymásnak; (az ütköző erők meg vagy kioltják egymást vagy szintetizálódnak); így lehet, hogy a különböző akaratok és aktivitások – legalábbis egy későbbi történelmi látószögből nézve – végülis *ugyanazt a társadalmat* építik; amikor pedig már megerősödött egy rendszer, igen sok ember és intézmény már eleve úgy kapcsolódik be az adott társadalom világába, hogy feladatai közé tartozik e világ pilléreinek megerősítése, “újratermelése”, a rendszer fenntartása.

*

A fenntartott rendszer azonban fokozatosan eljut oda, hogy e fenntartás pusztán re-akcióvá válik. Egyre több olyan új fejlemény van, ami eltér az uralkodó rend logikájától: e fejlemények nagy része a rendszer önfenntartó tevékenysége közben, gyakran csak mellékhatásként jön létre, de akár így, akár a domináns törekvésektől függetlenül, -- az ember említett nembeli lényegének (individualitásokban létezésének és az ebből következő szemléleti pluralizmusnak) köszönhetően – **minden rendszerben előbb-utóbb mindenképpen megjelennek alternatív, más irányokba mutató tendenciák, s ezek aktivitásával szemben a rendszervédelem mindinkább csak válaszólvá, védekezővé, reaktívá válik. Ám ezek a széttartó erők csak akkor vezetnek megint új termelési mód kialakulásához, ha** – mint a kapitalizmus kialakulásának folyamatára vetett röpke pillantással láthattuk – **egymást erősítve egyszerre hatnak abba az irányba, hogy egy új termelésfajta kerüljön dominancia-közeli helyzetbe,**⁶⁷ illetve, hogy ennek megfelelő (ezt erősítő, s általa erősített) tulajdonviszonyok váljanak vonzóvá az emberek számára. **S kell a fordulathoz az is, hogy az addig dominált termelési mód elveszítse hajdan oly mozgósító vonzerejét; az emberek nagy tömegei több előnyt reméljenek már az újtól, mint a régitől, az új legyen képes motiválni mindazokat az energiákat, amelyek a régi keretein belül nem tudnak kibontakozni, s legyen képes azokat az előnyöket is helyettesíteni, amelyeket a régi még biztosítani tud, (s amelyek miatt sokan ragaszkodnak a régi fenntartásához is).**

⁶⁶Mint Mészáros István írja: “az európai fejlődés folyamán az esetleges anyagi újratermelési tényezők hatása – számos téren kedvezve az anyagcsere-ellenőrzés tökéletes módjával affinitást-mutató társadalmi-gazdasági cserekapcsolatok embrionális formái megjelenésének – *halmazatává* lett a sikeres csere megkövetelte gyakorlati lépések spontán ismétlődése révén. Természetesen minél több ilyen tényező és reprodukció gyakorlati eljárás egyesül *halmazati ismétlődés* útján, annál inkább tendálnak afelé, hogy hatalmas *rendszerre* épüljenek föl, s kölcsönösen erősítsék egymást. Ily módon egyidejűleg intenzívebbé is teszik a születő rendszer mint egész egyesített hatását, alkotórészeik tekervényes váltakozásainak és egymást mindinkább kölcsönösen kiegészítő működésének köszönhetően. A kezdeti esetlegességek tehát fokozatosan háttérbe szorulnak, és helyt adnak az egyre inkább meggyökerező általános *szükségyszerűségnek*. Ha ugyanis egyszer a másodrendű közvetítések már koherens *rendszerként* kitagolódtak és megszilárdultak, gyakorlatilag lehetetlenné válik elszigetelten eltávolítani ennek egyik vagy másik specifikus közvetítő struktúráját és funkcióját, vagy olyan strukturálisan új és rivális tényezőket beiktatni a szilárdan kialakult rendszerbe, amelyek szögesen ellentétes irányban működtenének az egymást kölcsönösen erősítő alkotórészek komplex hálózatát.” (Mészáros, 2008, pp. 202–203)

⁶⁷ Hogy ez vagy az már egy új társadalmi formáció (és új termelési mód) megnyilvánulása, az sokszor csak később tudatosodik, miként az is, hogy már nem csak új *elemekről*, hanem egy újfajta *rendszereszerű* működésről van szó.

Az alternatíva: a szellemi termelési mód

Annak, hogy egy termelési mód hanyatló szakaszában van, s megérett az idő egy másik termelési mód kialakulására, egyik legfőbb jele az, hogy az adott termelési mód – persze fokozatosan, viszonylag hosszú történeti folyamat során -- *elveszti mozgósító erejét*. Felívelő szakaszában minden termelési mód olyan formákban jelentkezik, amelyek lelkesítő célokat jelentenek emberek nagy tömegei, de legalábbis követhető normákat, maguktól értetődő, eredményességük által vonzó életgyakorlatokat még szélesebb tömegek számára. Mivel ilyenkor a viszonyok általános átszerveződésének következtében a társadalomban mindenütt új lehetőségek keletkeznek, a lehetőségnövekedés általánosan átélhetővé válik, s ez a Nem előrehaladását is sugallja, meg az egyének sokasága számára is az ígéretes jövő hitét hordozza. Ezért az ilyen korszakok a viszonylagos *antropológiai optimizmus* korszakai is. Ezt az **antropológiai hajtóerejét (s ezzel a Nem számára pozitív értékét) veszíti el egy termelési mód, mielőtt már nem képes a lehetőség-növekedés sugallatára. A** kapitalizmus, mint termelési mód, mint totális rendszer csúcspontját a tizenkilencedik században érte el (nem véletlen, hogy akkor – a csúcs billenőpontján -- fogalmazódtak meg a rajta való túllépésnek első ideológiái). Az a társadalom, amely a tizenkilencedik században még a “fény”, az emberi lét minden sötét oldalát eloszlató tiszta ész uralmának jövőjét ígerte, s még a tizenkilencedik században is szabad emberek társulásainak vernei utópiáival csábított a világ új térségeinek a polgári eszmények jegyében történő meghódítására, már a tizenkilencedik században láthatóvá tette árnyoldalait is: embertömegek munkaerejének kizsákmányolását, minden emberi eszménynek a pénz, a tőke önnövelő mechanizmusai alá rendelését; a hipokrizist, amellyel a szabadság-eszményeket még a rabszolgaság fenntartásával is képesek összehangolni. A huszadik században azután – bár a rendszer úgy tudta magát fenntartani, hogy bizonyos szempontokból (a jóléti kapitalizmus évtizedeiben) még magasabb szintre emelkedett, -- a társadalom egészének, magának a rendszernek megítélésében mégis egyre inkább a negatívumok kerültek előtérbe; a hajdani fény világa maga lett a “sötét oldal”: **korélménnyé vált, hogy a tőke gyarapításának érdeke utat enged a bűnözésnek, a háborúknak, a tömeggyilkosságoknak, a természeti életfeltételek és kultúrák rombolásának, embertelen munkakörülmények fenntartásának, kaotikus viszonyoknak**⁶⁸ – **ha ezek nagyobb tőkehasznot ígérnek,**⁶⁹ **mint a tőkegyarapítás “békés” eszközei.**⁷⁰ Mozgósító erőt a kapitalizmus társadalma még megőrzött magában (a

68 “Ecological disasters, Gulf-War style carnage in the Crimea, mass unemployment and dispossession all converge on chaos--yet the alliance of science and capital seems irresistible, even as it drives towards unthinkable transformations in the fate of the human species”. (Dyer-Witthford, 1999, 1. p.)

69 Természetesen a háborúk, az életfeltételek rombolása mögött a kapitalizmusban korántsem mindig tudatos, profitorientált megfontolások állnak; ezek gyakran pusztán (akár egyetlen meghatározó szereplő által sem akart) következményei a kapitalizmus olyan meghatározó sajátosságainak, mint a verseny, vagy az (egyoldalú haszonracionalizmus nyomán) elszabaduló, senki által sem kontrollálható különböző irracionális mechanizmusok.

70 A Nem szempontjából vett Jó és Rossz örök küzdelmében a tőke nem áll a Rossz oldalán; egyszerűen *közömbös* az etikai dimenzióval szemben. Mivel alapértéke a profitmotiváció, ebből következik, hogy ha a Jó hozza a nagyobb hasznót, akkor azt, ha a Rossz, akkor azt választja. Az etikai dimenzió iránti ebben az értelemben vett közömbössége azonban egyrészt nem jelent etikátlanságot: a tőkés társadalom története első évszázadaiban fokozatosan kifejlesztette a maga etikáját, s a maga etikai hőseit is, akik olyan etikai premisszákat képviseltek, amelyek a Nem szempontjából is értékesek, de ugyanakkor a tőkeológia érvényesítése szempontjából is fontosak lehetnek (mint a szabadság, a célracionalitás, a puritán erőösszpontosítás, az intim individuális bensőségesség, az egyén belülről vezéreltsége, vagy éppen a citoyen kollektívizmus, stb.) Másrészt ugyanakkor mint minden társadalomnak, a kapitalista termelési mód társadalmának is megvan a maga *sajátos* infernalitása is: miként a feudális társadalom dominancia-küzdelmekre, territórium-birtoklási küzdelmekre épített világának strukturális titka és szimbóluma a hatalmaskodó erőszak, a profitmotiváció kizsákmányoláson alapuló társadalmának titka és szimbóluma az értékek szervezett eltulajdonítása. A feudális társadalomban a

centrumaiban uralkodó jólét vonzerejét, viszonyainak viszonylagos szabadságát a prekapitalista és a totalitárius társadalmakhoz képest, és legfőképpen az *állandó technikai-technológiai fejlődés* mozgósító erejét). De ami mozgósító ereje maradt, azt már nem a *rendszer* jelenti; egyrészt a rendszer, mint termelési mód, a **“kapitalizmus” elszakadt legitimáló ideológiájától, a “szabad polgárok” társadalmától**, mely utóbbi egyre kevésbé tűnik a társadalom lényegének, a “kapitalizmus” fogalmához pedig – ami a rendszer lényege -- sokkal több negatív asszociáció kapcsolódik, mint pozitív.⁷¹ (Márpedig a “szocializmusok” diktatúráiból kikíváncozott tömegek is általában a “szabad és jómódú polgárok” társadalmába kíváncsoztak, nem a “kapitalizmusba”). Másrészt a **rendszer pozitív jövőképet, haladás-érzést ma már főként csak a technikai fejlődés tekintetében tud nyújtani**; ez egyáltalán nem kevés, de egyáltalán nem azonosítható a rendszer alapjaival. Semmi bizonyítéka nincs annak, hogy ez a technikai fejlődés és a testi-lelki jólét ezzel járó feltételezett fokozódása⁷² csak a kapitalista alapokon képzelhető el. Sőt, számos ponton éppen az kerül előtérbe, hogy a testi-lelki jólét fokozódásának, például a természettel harmóniába kerülő életminőség kialakulásának a kapitalista termelési mód éppen hogy a legfőbb gátja.⁷³ S végül annak, hogy

rablólovag, a kapitalizmusban a maffiózó üldözendő deviánsnak számít, mert illegitim módon próbálja szolgálni ugyanazt a célt, ami az adott társadalom szerkezeti fő célja, s amelyhez megvannak a legitim utak, de a legitim és illegitim formák közti átjárás is jól mutatja, hogy ugyanaz a szerkezeti lényeg áll mögöttük. (Ugyanez vonatkozik a fasiszta típusú diktatúrákra is: ezekben a “normál” időszakok szemszögéből nézve illegitimnek, -- mert a rendszer uralkodó ideológiájával és általános gyakorlatával néhány szempontból ütközőnek -- számító módon próbálják biztosítani – gyakran egy ideig igen sikeresen is -- egyes *tőkeérdekek* érvényesülését).

71 “I believe we are coming to a watershed in Western society: we are witnessing the end of the bourgeois idea -- that view of human action and of social relations, particularly of economic exchange -- which has molded the modern era for the last 200 years. And I believe that we have reached the end of the creative impulse and ideological sway of modernism, which, as a cultural movement, has dominated all the arts, and shaped our symbolic expressions, for the past 125 years. (Bell, 1976, 7. p.) “The Protestant ethic had served to limit sumptuary (though not capital) accumulation. When the Protestant ethic was sundered from bourgeois society, only the hedonism remained, and the capitalist system lost its transcendental ethic. There remains the argument that capitalism serves as the basis for freedom, and for a rising standard of living and the defeat of poverty. Yet even if these arguments were true -- for it is clear that freedom depends more upon the historical traditions of a particular society than upon the system of capitalism itself; and even the ability of the system to provide for economic growth is now questioned -- the lack of a transcendental tie, the sense that a society fails to provide some set of ‘ultimate meanings’ in its character structure, work, and culture, becomes unsettling to a system.” (Bell, 1976, 21. p.) “The economic principle -- the rational calculation of efficiency and return -- has been operative in the choice of means, in order to increase production (e.g. the most efficient combinations of labor and capital, or the specialization of tasks and functions), but the engine which began to drive the socio-economic system (in its Soviet Communist as well as its Western bourgeois form) has been the prodigal idea of private wants and unlimited ends.” (Bell, 1976, 224. p.) “The major consequence of this crisis -- I leave aside its deeper cultural dilemmas -- is the loss of *civitas*, that spontaneous willingness to obey the law, to respect the rights of others, to forgo the temptations of private enrichment at the expense of the public weal -- in short, to honor the ‘city’ of which one is a member. Instead, each man goes his own way, pursuing his private vices, which can be indulged only at the expense of public benefits.” (Bell, 1976, pp. 244--245).

72 A jólét általános fokozódásának lehetősége különben is kérdésessé vált. A prokapitalista vélekedők ezzel kapcsolatos illúziókeltéséről írja Mészáros István: “Önkényesen semmibe veszik azt a tényt, hogy bolygónk emberi és anyagi tartalékainak rablógazdálkodó kiaknázása csekély számú tőkés ország javára éppenséggel *nem általánosítható* állapot. Ehelyett kijelentik, hogy egyetemesen követhető a ‘fejlett tőkés’ országok útja, mit sem törődve azzal, hogy sem az imperialista múlt előnyeit, sem az óriási profitokat, amelyek úgy keletkeztek, hogy folyamatosan strukturális függőségben tartották a ‘harmadik világot’, nem lehet ‘egyetemesen elterjeszteni’, hogy ezek után ‘modernizálással’ és ‘szabadpiacosítással’ a jósolt boldog eredményekre vezessenek. Nem is szólva arról, hogy még ha át lehetne is írni az imperializmus történetét a valósággal szögesen ellentétessé, megfejtelve a létező uralmi és függőségi erőviszonyok képzelt megfordításával a fejletlen országok javára, ha így általánosítanák bolygónk korlátozott erőforrásainak rablógazdálkodással folyó hasznosítását -- ami máris óriási károkat okozott, holott jelenleg csupán a privilegizált csekély kisebbség gyakorolja --, ez az egész rendszer azonnali összeomlását idézné elő.” (Mészáros, 2008, 14. p.).

73 “kiutat találni a globális tőkerendszer ellentmondásainak útvesztőjéből valamely elviselhető átmenettel egy egészen más társadalmi rendbe, ez ma, tekintettel az egyre fenyegetőbb instabilitásra, parancsolóbb szükség, mint korábban bármikor.” (Mészáros, 2008, 16. p.).

a rendszernek már nincs mozgósító ereje, a hatalom birtokosai is számos tanújelét adják: **az uralkodó szemlélet – emberkép, jövőkép -- alapvetően pesszimista, s ez olyan korok sajátja, amelyek elveszítették az uralkodó termelési mód mozgósító erejét;** s a rendszer általános hitelvesztését érzékelve a rendszer apologétái is legfeljebb azzal tudnak érvelni, mint híres *bon mot*-jában Churchill teszi, hogy a rendszer rossz, de jobb egyelőre nem áll rendelkezésre.

A társadalomban egyre tömegesebben jellemző az egyéni életek *kilátástalansága*. Azok a mozgósító célok, amelyek a kialakuló tőkés társadalmat jelezték, különböző perspektívákat nyitva a társadalom különböző csoportjai számára, nagyrészt elfogytak; a huszadik század második felének körülményei a centrumtársadalmakban széles középrétegeket fogyasztóvá tettek, s a fogyasztás ugyan a szűkösségekben élők számára vonzerő, ám napi rutinná válva a jelenbe (és passzivitásba) zár, vagyis nincs igazi, mozgósító jövődimenziója; ráadásul – szembeállítható tartalékseregként -- a fogyasztói társadalom is termel olyan rétegeket is, amelyek (kilátástalanul) nem fogyasztók. A kilátástalanság természetes velejárója a mind szélesebb rétegeket érintő munkanélküliségnek, a fiatal generációk között pedig szintén nemzedékről-nemzedékre erősebb a feleslegesség érzése. Ugyanaz a technikai fejlődés, amely oly sok vonatkozásban teszi kényelmesebbé az emberi életet, mind több élőmunkát vált ki, s ennek következtében egyre kevesebb munkavégző tart el egyre több, a termelésből kiszorult embert, mígnem a struktúra fenntarthatatlanná bénul... Általánossá tehát a korakapitalizmus optimizmusával szemben a későkapitalizmusban a kilátástalanság, a perspektívtalanság válik, s ez még csak fokozódik a válságokban, amikor a tőke természetesen a fogyasztó középrétegeket is feláldozza, (kimutatván, hogy a jóléti társadalom “ésszerűtlen” – a tőke szempontjából persze az is). S a még meghódítható világnak, a tőke terjeszkedési terének szűkülése a társadalom egyre kisebb hányadát alkotó aktív csoportoknak is egyre kevesebb perspektívát, igazán vonzó, mozgósító jövőképet kínál.⁷⁴

Churchill idézett érve ugyan kissé cinikusnak, de realiztikusnak tűnik. A szocializmusnak nevezett rendszer emberellenes sajátosságai és bukásának tényei nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy “bizonyított” igazságnak is tűnjék. Csakhogy az az állítás, amit a kapitalizmus és az államszocializmus hívei és védelmezői egybehangzóan igyekeztek mindig is beleverni az emberek fejébe, hogy tudniillik csupán e két rendszer vagy—vagy-a létezik, egyszerűen abszurd állítás. Az államszocializmus egy variáns volt, (mint később látni fogjuk, még az is vitatott, s nehezen eldönthető, hogy a kapitalizmus vagy egy kapitalizmuson túli rendszer variánsa-e), és semmi sem bizonyítja, hogy további variánsok nem lehetségesek. (Az emberiség történelme éppen azt sugallja, hogy mindig nagyon sok variáció lehetséges egyszerre). Az pedig, **hogy egy társadalmi variánsnak nem sikerült meghaladnia a kapitalizmust, nem sikerült vele szemben életképes alternatívát létrehozni, csak a logika legelemibb követelményeit figyelmen kívül hagyók számára “bizonyítja”,⁷⁵ hogy azt nem is lehet meghaladni. Hogy nem lehetségesek “harmadik” (negyedik, sokadik) utak.**

74 “Az a megfogalmazás, hogy a rezsím ’már csak képzelet, hogy hisz önmagában”, -- parafrázálja Kierkegaard egy kijelentését Slavoj Žižek, -- “jól megragadja az uralkodó ideológia performatív erejének, (’szimbolikus hatékonyságának’) meggyengülését, sőt, megszűnését. Már nem képes eredményesen biztosítani a társadalom kötőanyagának alapvető struktúráját. De vajon, kérdezem én, nem vagyunk-e ma is pontosan ugyanilyen helyzetben? Nem igaz-e, hogy a liberális demokrácia prédikátorai és gyakorló politikusai ’már csak képzelet, hogy hisznek önmagukban’”? (Žižek, 2009, 8. p.)

75 Ha A (az államszocializmus) nem egyenlő B-vel (a kapitalizmussal), és C (egy feltételezett alternatíva) sem egyenlő B-vel, ugyanakkor B nagyobb (eredményesebb, stb.) mint A, ebből egyáltalán nem következik, hogy C nem lehet nagyobb B-nél. Vagy ha A van, B nincs, és C (D, E) nem egyenlő A-val, ebből nem következik, hogy C (D, E) nincs., stb. Az állítás-tagadás arisztotelészi *formállogika* szabályait (mint amilyen a “harmadik kizárásának” törvénye, nem jogos *társadalmi* összefüggésekre kiterjeszteni (maga Arisztotelész sem így jár el, amikor társadalmi összefüggéseket elemez).

Az államszocializmus bukásával a volt államszocialista társadalmakban szinte elméleti tabuvá lett a kapitalizmus megkérdőjelezése. Ez, miután az államszocializmusok a kapitalizmus meghaladoiként legitimálták magukat, ideológiájuk hamis voltának lelepleződése nyomán érthető, de ettől még szintúgy abszurd fejlemény. **Ha a fennálló rendszer alapjainak megkérdőjelezését valaki jogosnak tartja az államszocializmusban (vagy mondjuk egy prekapitalista monarchiában), akkor nem lehet tabu egy restaurált kapitalizmusban sem.** Annál is inkább, mert a kapitalizmus ma már saját mércéje szerinti eredményessége szempontjából is inkább rosszul működik, mint jól, s rossz működésének költségeit az emberekre hárítja. (Ez a kapitalizmusba többnyire félperifériás helyzetben belépő volt szocialista társadalmakban éppen eléggé nyilvánvaló. E társadalmakban teljesen frissnek tűnik az alábbi marxi tünetleírás is):

“A mai társadalomban is a szorgalomnak, és főleg a *takarékoskodásnak*, a *lemondásnak* a követelését nem a tőkészekkel, hanem a munkásokkal szemben állítják fel, és főleg a tőkészek. A mostani társadalom azt a paradox követelést állítja fel éppen, hogy az mondjon le, akinél a csere tárgya a létfenntartási eszköz, nem pedig az, akinek számára a gazdagodás”. (Marx, 1984, MEM, 46/I. pp. 186—187.)⁷⁶

Egyrészt nagyon aktuálisnak tűnik, -- mert mindmáig a kapitalizmus természetéhez tartozik-- hogy a gazdasági válságok terheit a dolgozókra hárítják, azzal a hamis érveléssel, hogy a bajok oka az, hogy az “emberek túlköltekettek” – (valóban mindig vannak, akik túlköltekettek, de ezek sosem az egybemosott “emberek”, hanem elsősorban éppenhogy a tőkék és a hatalom birtokosai); másrészt a megtakarításra való agitáció nyilvánvalóan azt szolgálja, hogy a banktőke minél nagyobb tőkét tudjon forgatni, vagyis a munkajövedelmek értéktartalma is minél nagyobb arányban csapódjon le a tőke oldalán.⁷⁷

Mint még később lesz erről szó, azzal az ideológiával, amely elfedi a társadalom egyenlőtlenségeket fenntartó mechanizmusait (például az oktatási rendszer Bourdieu és mások által kimutatott, társadalmi viszonyokat újratermelő működését), a rendszer

76 A szöveg így folytatódik: “Azt az illúziót, hogy a tőkészek ténylegesen ‘lemondtak’ és ezáltal váltak tőkészekké --, amely követelésnek és elképzelésnek csak abban a hajdankorban volt egyáltalában értelme, amikor a tőke kialakult a feudális, stb. viszonyokból, minden beszámítható modern közgazdász feladta. A munkás takarékoskodjék, és nagy hűhót csaptak takarékpénztárakkal, stb. (az utóbbiakat illetően azonban maguk a közgazdászok is beismerik, hogy tulajdonképpen céljuk szintén nem a gazdaság, hanem csak a kiadás célszerűbb elosztása, úgyhogy a munkások öregkorukban, vagy ha betegségek, válságok, stb. jönnek közbe, ne a szegényházakhoz, az államhoz, a kolduláshoz folyamodjanak, (egyszóval magának a munkásosztálynak a terhére ne legyenek és főleg ne a tőkészeknek, ne az ő zsebükre tengődjenek), tehát takarékoskodjanak a tőkészek javára; a munkások termelési költségeit csökkentsék a tőkészek számára)”. (Marx, 1984, MEM 46/I, pp. 186--187) S persze a betét forgatásával egyszersmind termeljenek további hasznat is.

77 [A munkás megtakarításai] “ha túlmennek a hivatalos takarékpénztárak takarékperselyein, amelyek minimális kamatot fizetnek neki, hogy a tőkészek nagy kamatokat húzzanak az ő megtakarításaikból, vagy hogy az állam eméssze fel őket, amivel a munkás csak ellenfeleinek hatalmát és saját függőségét növeli --, megtakarításai csak úgy konzerválhatók és tehetők gyümölcsözőkké, hogy beteszi bankokba, stb. úgyhogy azután a válságok idején elveszti betéteit, a virágzás idején viszont minden életélvezetről lemondott, hogy a tőke hatalmát növelje; tehát mindenképpen a tőke számára, nem a maga számára takarékoskodott. Egyébként (...) minden tőkés azt kívánja ugyan, hogy az ő munkásai takarékoskodjanak, de csak az *övéi*, mert ezek mint munkások állnak szemben vele; semmiképpen nem a *munkások világának* többi része, mivel ezek, mint fogyasztók állnak vele szemben” (Marx, 1984, MEM, 46/I. pp. 188—189.).

fenntartói az egyenlőtlenségek tekintetében is a termelőkre igyekeznek hárítani a felelősséget, azt állítván, hogy az egyenlőtlenségek pusztán az egyéni képességek, attitűdök és legfőképpen a szorgalom (s legfeljebb még a szerencse) különbségeire vezethetők vissza. (Ez az ideológia szívósan tartja magát, annak dacára, hogy jó képességű és átlagon felül szorgalmas emberek millióinak élete naponta cáfolja igazságát. Ezt többek között az teszi lehetővé, hogy a társadalmat fragmentálják, individualizálják és atomizálják. Az individualizálódás ugyanis, mely eredetében, mint említettük, azért szükségszerű velejárója a tőkés társadalom kibontakozásának, mert a piaci verseny a vállalkozó egyének egymással szemben érvényesített individuális aktivitásán alapszik, egyúttal arra is alkalmas eszköz, -- s a rendszer későbbi korszakaiban erre is használják -- hogy a rendszer rendszerszerű működésének lényegét elleplezze e működés kárvallottjai elől, s azt sugallja számukra, hogy ami velük történik, véletlenszerű *egyedi* eseményeknek köszönhető; illetve az egyes véleményeket, így a rendszerkritikus véleményeket is egyedi véleményekként, /pusztán/ egyének véleményeiként szembesítse más egyének véleményeivel, s ezzel állításaik súlyát relativizálja.)⁷⁸

Válságait a tőkés társadalom (ha éppen nem a dolgozókat teszi értük felelőssé) általában **mintegy természeti katasztrófáknak tünteti fel**, jöllehet ezek egyáltalán nem a természeti katasztrófák véletlenségével következnek be, hanem mindig a tőkés társadalom működési zavarai. Hogy nem minden válság úgy zajlik le, ahogy Marx korában, ez nem cáfolata annak a marxi állításnak, hogy a válságok logikusan következnek a tőkés *rendszer* alapvető mechanizmusaiból, csak azt mutatják, hogy a rendszer zavarai igen sokfélék lehetnek, a tőkés termelési mód működéstörvényeinek szövedéke igen különböző pontokon feselhet föl. **A rendszeren belül szemlélve ezek valóban kivédhetetlennek, a természeti csapások módján elháríthatatlannak tűnnek,**⁷⁹ **de éppen ez veti fel annak egyre erősebb szükségességét, hogy a megoldást éppen a rendszer keretei közül való kilépésben keressük.**

A tőke mindig képes volt arra, hogy elhitesse az emberekkel: a *tőke* korlátozása az *ő* korlátozásuk. (Erre jó lehetőséget nyújt a szabadságfogalommal való manipuláció, amikor a tőkés vállalkozás szabadságát azonosítják az általános emberi szabadsággal.⁸⁰ A kettő között van kapcsolat: a tőke a maga felszabadításának folyamatában valóban általában is támogatta a szabadság lehetőségeket – annak idején éppen ez ruházta fel a fiatal tőkés társadalmat a nembeli érdekek szempontjából vett fejlődés-értékkel és antropológiai optimizmussal. De a kapcsolat nem azonosság: egyrészt a tőke egyes szabadságokat korlátoz is, másrészt a szabadságok a tőkétől függetlenül, más alapokra támaszkodva is létezhetnek). A tőkés társadalomból való kilépés, egy másik termelési mód dominanciára jutása nem csak hogy nem azonos a szabadságnélküliséggel, de **a kapitalizmus igazi alternatívája csak olyan termelési mód lehet, amelyben a szabadságok nem csökkennek, hanem növekednek** (mint ahogy megőrződik a többi olyan pozitív emberi lehetőség is, amelyet a tőkés termelési mód

⁷⁸ A mai kapitalizmus sajátosságaival külön fejezetben (8. fejezet) fogunk részletesebben is foglalkozni.

⁷⁹ A dolog bizonyos mértékig éppen fordítva áll: még a természeti katasztrófák is gyakran valójában társadalmiak (gondoljunk arra, milyen szerepet játszhat az ipari szennyezés, a következmények iránt közömbös energiagazdálkodás egyes természeti katasztrófák előidézésében, s többen hívják fel a figyelmet arra is, hogy egy-egy természeti katasztrófa pusztításának mértéke mennyivel nagyobb lehet az adott helyen társadalmi kényszerek következtében összezsúfolódott, illetve anyagi eszközök és információk szükségében tartott tömegekre).

⁸⁰ Az államszocializmus látszólag ezt is igazolja, hiszen elfojtja a vállalkozás szabadságát, s ezzel együtt a *többi szabadságjog nagy részét is*. De a szabadságok elfojtása egy, a kapitalizmust tagadó társadalomban – mint később erre is részletesebben kitérünk – egyáltalán nem törvényszerű.

teremtett meg az emberiség számára).

De hol kereshető egy ilyen alternatíva? A dialektikus történelemábrázolás egyik igen termékeny és a természettudományok tanulságaival összhangban lévő állítása, hogy **ugyanazok a mechanizmusok hozzák létre az egy-egy rendszer dezintegrálódásához, bukásához, más létformákkal való felváltásához vezető feltételeket, mozzanatokot, amelyek a rendszer fenntartását szolgálják.** Ami a kapitalizmus önfenntartó mechanizmusait illeti, **a huszadik században egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a tőke számára az egyik legfőbb fenntartó erőt a tudományos-technikai fejlődés szerepének állandó növelése jelenti.** Fentebb láthattuk, hogy a tőke – a kereskedelmi ügyletekben és a pénzpiaci mozgásokban érvényesített előnyökön kívül, tehát mint egy *termelési* mód alanya – két (vagy talán három) fő módon gyarapíthatja magát. Vagy a munkavégzők által végzett munka mennyiségét kell növelnie (hogy ezáltal a munkából kinyert értéktöbblet minél nagyobb mennyisége kerüljön a birtokába), ám e mennyiségnövelésnek megvannak a korlátai (a munkanap végeessége, a bevonható munkavégzők mégis csak korlátozott száma, a dolgozók ellenállása, stb.) Ezzel a megoldással rokon az is, ha a *megfizetett* munka arányát csökkentik, nagyobb értéktöbbletet vonnak el (de ennek is megvan a korlátja a dolgozók ellenállásában). Vagy – ez a harmadik megoldás -- az egy-egy termék létrehozására társadalmilag szükséges munkaidőt kell csökkenteni; ennek, (az ezt lehetővé tevő innovációnak) viszont gyakorlatilag nincsenek korlátjai. A huszadik században ezért a tőkenövelés eszközei között korábban is szerepet játszó **állandó technikai fejlesztés (és az ezen alapuló relatív⁸¹ értéktöbblet-termelés) vált a profittermelés fő hajtóerejévé.**

A különböző tudományos-technikai “forradalmak” sikeresen lökték át különböző válságokon a tőkés termelési módot, s ez feltehetőleg még egy ideig így lesz a jövőben is. A fejlett centrum-országokban a felgyorsult fejlődés tartós virágzást eredményezett, s azáltal, hogy a termelésben egyre nagyobb súlyt kapott az innováció (s az innováció eredményeként mind nagyobb arányú automatizáció), ez egyúttal csökkentette a tőke azon gondját is, amit a közben szervezetté vált munkásság ellenállása okozott. **A technika egyre több munkáskezet váltott ki, és a marxisták által a kapitalizmus majdani megdöntőjeként fenyegetően a falra rajzolt “kísértet”, az ipari “proletariátus” ereje és számaránya sokakat meglepően csökkenni kezdett.** A munkásság fő fegyvere, a sztrájk, -- amely azon alapult, hogy a munkások felismerték: a tőke alapvetően az ő munkájukból tartja fenn magát, tehát a munka szervezett, a sztrájktiltást is kizáró megvonásával a tőke büntethető és zsarolható --, veszíteni kezdett fenyegető potenciáljából: a csökkenő létszámú munkásságnak szervezettsége is gyengülni kezdett, és a hagyományos ipari munkásságnak az értéktöbblet megtermelésében játszott szerepe csökkenésével a sztrájk büntető-zsaroló értéke is veszített erejéből. Népszerűvé vált az a gondolat, hogy a tőkés termelési mód közeli bukására vonatkozó jóslatok idejétmúltakká váltak. Csakhogy **az innovatív mozzanat felértékelődése egyúttal az innovációt végrehajtó szellemi termelők arányának jelentős növekedését is magával hozta** (a másik oldalról ezt is jelentette a hagyományos ipari munkásság arányának csökkenése). **Ezzel egy olyan új társadalmi csoport kezdett a tőkés termelési mód viszonyainak egyik főszereplőjévé válni, amely – mint nemsokára kitérünk erre – nem illeszthető be igazán a hagyományos tőkeviszony keretei közé, a termelésben játszott szerepük növekedése viszont arra készítette a tőkét, hogy erre a csoportra is megpróbálja kiterjeszteni azt a viszonyt, amelynek hátrányai eddig az ipari munkásságot sújtották.**⁸²

81 Ez azt is jelenti, hogy az értéktöbblet döntően abból a kedvező relációból származik, amibe a fejlesztés hozhatja a fejlesztés alkalmazóját a többiekkel szemben.

82 A szellemi termelők egy csoportja bérből élő dolgozóként korábban is része volt a tőkeviszonynak, de egyrészt még ezen munkavégzők jelentős része is relatív előnyöket élvezett a fizikai dolgozókkal szemben s az új fejlemény az, -- mint erre majd a nyolcadik fejezetben még visszatérünk --, hogy a tőke az ő

Ennek a folyamatnak bonyolult játszmaírói bőven lesz még szó, most egyelőre maradjunk csak annál a nézőpontnál, amely az ipari munkásság szerepének hanyatlását (és az úgynevezett szocialista tömb ettől elválaszthatatlan összeomlását) a kapitalizmus végső győzelmeiként ünnepelte. Eléggé általánossá vált az a vélekedés, hogy a kapitalizmus gyakorlatilag ellenfél nélkül maradt, a tőke “eltemeti” megjövendőlt “sírásóját”, és a kapitalizmusnak “belátható időn belül” nincs reális alternatívája. Eszerint a vélekedés szerint a “kapitalizmust legfeljebb csak finomítani lehet”,⁸³ a reformista szociáldemokrácia jelentős része még azt a célt is feladta, hogy a jövőben lehetségesnek tartsa egy nem-kapitalista társadalom kialakulását; a rendszer egészének kétségbevonása helyett a rendszer egy-egy negatív jelenség-csoportjának kritikája maradt a “rendszerkritika”, (mint egyes környezetvédők, egyes feminista irányzatok, vagy a globalizáció-ellenes mozgalmak esetében). Egy másik logika szerint a kapitalizmus már régen nem kapitalizmus; ha Marx egyes állításai érvényüket veszítették, akkor egész kategóriarendszere is; ezen az alapon – egy-egy új termelési ág megszületését, fellendülését új társadalmi rendszerként ünnepelve – az utóbbi évtizedekben már többször is meghirdették valamely “kapitalizmuson *túli*” formáció (posztindusztriális társadalom, információs társadalom, stb.) létrejöttét.⁸⁴ (Ilyenkor az történik, hogy a tőkés társadalom egy-egy részelemével fordulnak szembe; hol az elszabadult piacot próbálják fékezni, hol a túlnövekedett állam kárára liberalizálnak; hol a nemzeti piacokat védik a tőke globalizmusa ellen, hol a szabad tőkeáramlást a nemzetgazdaságokkal szemben, hol a szolgáltatásokat preferálják a hagyományos iparágakkal szemben, hol iparágakat formálnak hagyományos szolgáltatásokból, és így tovább, s a részterületen végrehajtott változást ünneplik “új társadalomként”). Ha azonban a kapitalizmus *per definitionem* egy sajátos termelési mód, akkor a kapitalizmus alternatívája csak egy új *termelési mód* lehet. A jelenleg fennálló-domináló termelési mód azonban mindmáig a *régi*: a profitorientáción, értéktöbblet-termelésen, versenyen alapuló, a tőke érdekei köré szervezett társadalom. *Ezt hívjuk kapitalizmusnak.* Új formációelméleti paradigmának, **új termelési módnak jogosan csak egy olyan társadalmat nevezhetünk, amelynek a termelési módja, viszonyainak megszervezése egészen más alapokra helyeződik, amelyet *nem a haszonelv* irányít.**

Alternatívát csak egy ilyen új termelési mód meghatározásával lehet állítani. Mint később látni fogjuk, az államszocializmusok egyik “eredendő bűne” az volt, hogy egy új termelési mód kialakítása helyett megelégedtek a *tulajdonviszonyok* (illetve az osztályviszonyok) megváltoztatásával, s bár a tulajdonviszonyok szerepe nagyon lényeges egy termelési módban, de csak az egyik összetevője annak. Egy termelési mód lényegének megértése nélkül a tulajdonviszonyok, osztályviszonyok változtatása zsákutcába torkollik, már csak azért is, mert nem a lehetséges új termelési móddal adekvát tulajdon-, illetve osztályviszonyokat eredményez.

kizsákmányolásukat is igyekszik fokozni és ipari méretekben érvényesíteni; másrészt a szellemi munkavégzők olyan csoportjait is mind nagyobb mértékben vonják be a tőkeviszonyba, amelyek attól korábban viszonylag függetlenek voltak, vagy legalábbis annak vélhették magukat. A tőkeviszornak ilyen irányú kiterjesztése részben tudatos érvényesítése a tőkeérdekeknek, de jelentős részben automatizmus is, ami természetesen következik a szellemi termelés szerepének növekedéséből.

83 S e “finomítás” esélyeit szükségképpen a mikroviszonyokban keresik: az interperszonális viszonyokban, a kommunikációban, vagy kognitivisták módosításokban (mint Habermas vagy Giddens).

84 E sorok írása idején, a 2008/2009-es gazdasági válság hatására többen újra “a kapitalizmus végéről” beszélnek. Egyfelől, mint minden mélyebb válság idején, természetesen most is arról van szó, hogy ilyenkor különösen szembeötlővé válnak a kapitalizmus új társadalmi forma iránti vágyakozást keltő negatívumai, másfelől azonban ezek a reakciók részben pánikreakciók, érzelmi reagálások a rossz közérzet alapjaira; részben pedig olyan elhamarkodott ítéletek, amilyenek gyakran megjelentek már a tőkés társadalom történetében, s amelyeket azután a rendszer híveinek újabb megkönnyebbülése – s a kapitalizmus rendíthetetlen voltának újabb megerősítése – követ, mielőtt a válságon sikerül túlkerülni.

Az új, a valóban új, a kapitalizmuson túli termelési mód lényege pedig meglehetősen jól látható. Ezt az új termelési módot *éppen a kapitalizmus fenntartására és fejlesztésére fordított erőfeszítések alapozzák meg*; ez egyébként mindig így történik (gondoljunk csak arra, hogy Diocletianusnak az antik gazdaság és társadalom fenntartása érdekében hozott reformjai, a colonus-rendszer létrehozása, és a gazdaság tengelyének a mezőgazdaság felé fordítása mint hordták magukban a *feudális* társadalom csíráit; vagy hogy a feudális társadalomban a királyok és a nemesség, az állam és az egyház – a feudális rendszer nézőpontjából, annak uralkodó céljai és értékei jegyében folytatott --küzdelsei miként vezettek a városok megerősítéséhez, amelyekben azután kifejlődött a feudalizmus egész rendszerét szétfeszítő *tőkés* termelési mód). A huszadik században éppen a *szellemi termelés* jelentőségének a tőke érdekében történt megerősítése hordozza magában ezt a lehetőséget. Egy új termelési mód alapja éppen a szellemi termelés lehet. Arról még lesz szó, hogy ez miért és hogyan tekinthető valóban a tőkés termelési mód alternatívájának, más alternatíva – ami valóban új termelési módot jelenthetne -- azonban egyáltalán nem látszik. Arra már többen felhívták a figyelmet, hogy **az államszocializmus éppen a termelési mód területén nem képviselt alternatívát**; a tulajdonviszonyokat és az osztályviszonyokat megpróbálták új alapokra helyezni, -- hogy milyen szempontokat érvényesítve és milyen sikerrel, erről is később részletesebben szólnunk -- de a *termelés* ezekben a társadalmakban is lényegében ugyanazon az ipari jellegű, kizsákmányoló munkán alapult, mint a klasszikus kapitalizmusban.

A szellemi termelés formációelméleti jelentőségét sokan felismerték már. A legtöbb elemzés (például Gorz, Szelényi és Konrád, stb.) azonban megmarad annál, hogy a termelés új alanyait “új osztályként” elemezze, az osztályfogalomnak és az új osztályhoz kapcsolható esetleges formációváltásnak elsősorban *hatalmi* (mint Szelényi és Konrád) és a *termelési viszonyon kívüli* (mint Gorz), s jóval kevésbé termelői mozzanatát helyezve előtérbe. Pedig – ezt nem győzzük elégszer ismételni -- a kapitalizmust csak akkor váltja-válthatja fel egy másik formáció, ha a *termelés* többé nem a haszonelv köré szerveződik. Akik azt hangsúlyozzák, hogy a tőke korából átléptünk az információ korába, pontatlanul fogalmaznak meg egy lényeges igazságot. Egyelőre zárójelbe téve azt, hogy az “információ” fogalmának középpontba helyezését miért nem tartjuk a legadekvátabb megfogalmazásnak, azt mindenesetre látni kell, hogy **jelenleg még hiába nőtt meg az “információ” jelentősége, a termelés és a társadalom egész rendszere úgy van felépítve, hogy minden, s így minden információ is a tőkegyarapodást, a haszonelvet szolgálja. Új társadalom ebből csak akkor lesz, ha minden az ismeretszerzést és a minőségelv érvényesülését fogja szolgálni, ez lesz a termelés motorja, s eköré szerveződnek a társadalom összetartó mechanizmusai.** Már szó volt arról, hogy a tőke régi érve, miszerint a haszonmotívum, a birtoklásvágy, az anyagi jólét vágya “örök emberi alapmotiváció”, s éppen ezért lehetett rá sikeres társadalmi formát építeni. Ez bizonyos értelemben igaz, s alternatív társadalom csak úgy lehetséges, ha hasonló “örök emberi alapmotiváció” köré épül. Az államszocializmusok talán az “igazságosság”, az “egyenlőség” vágyát tekintették ilyen alapmotivumnak, de az ezekben a társadalmakban kiépített rendszer nagyon kevésbé tudta ezt az alapmotivumot szolgálni, s maga ez az alapmotivum sem bizonyult hatékony és az emberi képességeket gazdagon kibontó hajtóerőnek. **A szellemi termelésnek azonban van a haszonelvvvel versenyezni képes, hajtóerőként egyáltalán nem lebecsülendő örök emberi alapmotivuma is: a kíváncsiság, az ismeretszerzés, a problémamegoldás, az újítás vágya, az explorációs késztetés, az ember önfejlesztésének, önkibontásának késztetése.**⁸⁵ (Ezek nem egyszerűen egyéni pszichológiai motívumok: az innovációs készenlét az emberiség

⁸⁵Bellnek a “posztindusztriális” társadalomról alkotott koncepciójában (lásd a 2. és 3. fejezetben) az alap, a meghatározó hajtóerő: az érdeklődés (az ismeretlen iránt) (Bell, 1974, 381. p.)

túlélésének alapfeltétele, s így a legfontosabb nembeli késztetések egyike). És a szellemi termelés olyan tevékenységeket jelent, amelyek már a termelésben is képesek igen hatékonyan felhasználni ezt a motivációt,⁸⁶ s – mint erről később részletesen szó lesz – miként a tőkés termelési módot hajtó haszonelv, **ez a motiváció is hord magában annyiféle lehetőséget, hogy azokból egy teljes, erre az alapra helyezett társadalmi rendszer kibontható.**

Félreértés ne essék, nincs szándékunkban elméletileg “kibontani” egy új társadalom tervét. A társadalmi formációkat nem lehet előre megtervezni. Csak annyi tehető, hogy megpillantva az új elemeket a társadalom viszonyai között, meglátjuk azokban a *lehetséges* (s persze nem szükségszerűen a feltételezhető módon továbbfutó) *tendenciát*. (Tervezni legfeljebb *egyes lépéseket* lehet e lehetőségek kibontakoztatásának elősegítésére). Marxnak azok a gondolatai is, amelyek (az általa kommunizmusnak nevezett) kapitalizmuson túli társadalmat illetik, csak annyiban tekinthetők érvényes gondolatoknak, amennyiben a saját korában már megpillantott valóságos tendenciákra vonatkoznak, (illetve egyes antikapitalista teendőket fogalmaznak meg). Hogy azonban a mindenkori jelen különböző erői pontosan milyen eredőkké állnak össze, (s hogy a célul kitűzött teendők mennyiben bizonyulnak sikereseknek-gyümölcsözőeknek vagy éppen zsákutcáknak) ezt csalahatatlannul megjósolni sosem lehet. Marx, amikor a kommunizmusról gondolkodott, kora kétféle tendenciájával szembesült. Egyrészt jelentősen hatott rá az ipari munkásosztály rohamos kifejlődése és megszerveződése, és – részben tévesen – ebből azt a következtetést vonta le, hogy a kapitalizmust meghaladó társadalom létrejöttének alanya ez a munkásosztály lesz. (Hogy miért részben és miért tévesen, erről még szólunk). Másrészt viszont **amit Marx a kapitalizmuson túli társadalomról leír, az egyértelműen egy szellemi termelési mód jellemzőit mutatja** (s ez csak azáltal volt lehetséges, hogy kora társadalmában már csíraformában megjelentek e termelési mód elemei). Hogy mi *mindenből tevődik és tevődhet össze* a szellemi termelési mód, (sőt, hogy mi minden jelent “szellemi termelést”), annak elemzése a következő fejezetek illetve alfejezetek feladata lesz, itt egyelőre csak annyit bocsátunk előre, hogy **a szellemi termelés mibenlétét (és egy új, szellemi termelési mód alapjainak kialakulását) a tizenkilencedik-huszedik századi fejlődés imént jelzett vonásaiból lehet levezetni: a relatív értéktöbblet szerepének megnövekedése az abszolút értéktöbblettel szemben, az innováció szerepének felértékelődése, a szellemi munka szerepének megnövekedése a fizikai munkával szemben, (ami nem csak az értelmiség aránynövekedését jelenti, de a szellemi mozzanatok növekedését is a fizikai munkavégzés folyamatában).**⁸⁷ **A szellemi termelési mód ezen mozzanatai akkor kerülnek abba a helyzetbe, hogy többé ne a tőkés termelési mód fennmaradását segítsék, hanem a szellemi termelés sajátos szemléletmódját változtassák egy új formáció alapjává, amikor az állandó technikai innováció és az ezzel járó állandó fejlődés -- a tőkés társadalomnak kezdetektől felhasznált sajátossága -- áttérjed a társadalom szerkezetéhez való innovatív viszonyra is, vagyis amikor a szellemi termelők magát a társadalmi formát kezdik termelni.**⁸⁸ Marx

86 A tőke gazdagság-alapja a kapitalizmus kibontakozása előtt jelentős mértékben a (pénz)forgalomban halmozódik fel, de azáltal lesz egy termelési mód alapja, hogy *belép a termelésbe*; a szellemi tevékenység is akkor és azáltal lehet egy újabb termelési mód meghatározója, hogy fokozatosan *domináns termelési tényezővé* válik.

87 És az élet minden területén. Bourdieu például a kisipar-kiskereskedelem alakulásában észrevételezi: “minden jel arra vall, hogy a kisiparosok kategóriájában éppen olyan belső átalakulások mentek végbe, mint a kereskedőkében. A hagyományos kisipart lassan kiszorítja a luxus-, és művészeti cikkekkel foglalkozó kisipar, amely *nemcsak gazdasági, hanem kulturális tőkét is igényel*.” (Bourdieu, 1978, 372. p.) (Kiem.:K. Á.—K. G.)

88 “A tőke korlátja az, hogy (...) a termelőerők, az általános gazdagság, stb. tudás, stb. kimunkálása úgy jelenik meg, hogy a dolgozó egyén maga *elidegeníti* magát; a belőle kimunkálthoz nem úgy viszonyul, mint a *saját gazdagságának*, hanem mint *idegen gazdagságnak* és a saját szegénységének a feltételeihez. Maga ez az ellentétes forma azonban eltűnő és megtermeli saját megszüntetésének reális

gondolkodásában a szellemi termelést előtérbe helyező folyamatok egy olyan kapitalizmuson túli társadalom víziójához vezettek, amelyben egyrészt a “munkás” nem lehet egyéb, mint szellemi termelő. Olyan szellemi termelő, amely napjaink termelési folyamataiban már nagyon is kézzelfoghatóan jelen van, mint például számítógépes műveleteken keresztül a termelési folyamatok sokaságának irányítója. Marx korában még igencsak utópisztikusan hangzott, hogy

“Most tehát odáig jutott a dolog, hogy az egyéneknek a termelőerők meglévő *totalitását* el kell sajátítaniuk, nemcsak azért, hogy eljussanak öntevékenységükhöz, hanem már egyáltalában azért is, hogy létezésüket biztosíthassák.” (A “totalitás” bármiféle elsajátítása *mostanáig* teljesen abszurdnak tűnt, és “totális elsajátítást” csak az absztrakt állami tulajdon formájában lehetett elképzelni. De nem erről van szó.) “Ezeknek az erőknek az elsajátítása maga nem egyéb, mint az *anyagi termelési szerszámoknak megfelelő egyéni képességek kifejlesztése*. A termelési szerszámok totalitásának elsajátítása már ezért is a képességek totalitásának kifejlesztését jelenti magukban az egyéneknél. (...) Minden korábbi forradalmi elsajátítás korlátozott volt; olyan egyének, akiknek öntevékenységét korlátozott termelési szerszám és korlátozott érintkezés korlátozta, ezt a korlátozott termelési szerszámot sajátították el, és ezért csak újabb korlátozottsághoz jutottak el. Termelési szerszámuk tulajdonukká vált, de ők maguk a munka megosztása és saját termelési szerszámuk alá maradtak besorolva. Minden eddigi elsajátításnál egyének tömege maradt egyetlen termelési szerszám alá besorolva; amikor majd a proletárok sajátítanak el, *termelési szerszámok tömegét kell mindegyik egyén alá, a tulajdont pedig valamennyiük alá besorolni*. A modern egyetemes érintkezés nem is sorolható másként be az egyének alá, csak úgy, hogy valamennyiük alá sorolják be.” (Marx—Engels, 1960/2, MEM, 3, 72. p.) (Kiem.:K. Á.—K. G.). A termelési szerszámok tömegének besorolása a számítógépes vezérlés létrejöttével már megjelenik, hiszen a számítógépet uraló minden egyén a termelés eszközeinek sokaságát hozhatja mozgásba; a tulajdon még nincs valamennyiük alá besorolva, azonban a kialakuló termelési állapotoknak a tulajdon szférájában éppen ez lenne az adekvát megfelelője.

feltételeit. Eredmény: a termelőerőknek – az egyáltalában való gazdagságnak – tendenciálisan és δυναμει [potenciálisan] általános fejlődése mint bázis, éppígy az érintkezésnek, ezért a világpiacnak az egyetemessége mint bázis. (...) És az egyének valóságos fejlődése erről a bázisról kiindulva, mint állandó megszüntetése *korlátjuknak*, amelyről tudják, hogy korlát, amely nem számít *szent határnak*. Az egyén egyetemessége nem mint elgondolt vagy képzelt egyetemesség, hanem mint reális és eszmei vonatkozásainak egyetemessége. Ebből ered saját történelmének *folyamatként* való felfogása és a természetnek mint a maga reális testének (éppígy a természet feletti gyakorlati hatalomként meglévő) tudása is. A fejlődés folyamatát magát is mint ennek előfeltételét tételezik és tudják. Ehhez azonban mindenekelőtt az szükséges, hogy a termelőerők teljes fejlődése *termelési feltétellé* váljék; nem pedig, hogy meghatározott *termelési feltételek* a termelőerők fejlődésének határaként legyenek tételezve.” (Marx, 1984, MEM, 46/II. pp. 24--25) A tőke, saját expanzív természetének megfelelően minden más termelési feltétellé változtat, minden másnak kikezdi korlátjait. De a saját rendszerét örökössé kívánja tenni, s ezáltal maga is “szent határt” állít. Ám azáltal, hogy mindinkább a szellemi termelésre épít, ezzel a “termelőerők teljes fejlődését termelési feltétellé teszi”, **s a szellemi termelők, mihelyt az utolsó korlátba, a tőkés rendszer mint olyan korlátjába ütköznek, ezt is innovatív tevékenységük, szellemi termelésük tárgyává teszik, feldolgozzák és új termelési módot hoznak létre belőle.** A tőkés fejlődés tehát ebben az értelemben létrehozó feltétele a szellemi termelési módnak, de egyben az utolsó korlát is előtte, amelyet a szellemi termelőknek éppen a szellemi termelés keretében kell félreállítaniuk.

Egy másik fontos mozzanat, hogy Marx úgy fogta fel a kapitalizmuson túli társadalom emberét, mint aki önmagát “nembeli” embernek tekinti, vagyis akinek életében feloldódik az egyes embernek a Nemtől való elidegenedettsége. Ez viszont megint csak a szellemi termelésben lehetséges: ennek megsejtéséről a Marx által használt “*általános munka*” (Hegeltől átvett, de más tartalommal kitöltött) fogalma, illetve az általános munkáról általa írottak is tanúskodnak.

*

Az egyes embernek a Nemtől való elidegenedtségét alapvetően az hozta létre, hogy (már a társadalommá szerveződés kezdetén) kialakult az olyan munkamegosztás, amely *együttal egyenlőtlenséget* is jelentett: a munkamegosztás egyes pozíciói hatalmi helyzetet biztosítottak más pozíciókkal szemben. Ez óhatatlanul ellentétet gerjeszt uralkodók és alávetettek között, vagyis a társadalom egyik csoportja számára a másik külsővé, idegenné válik: a Nem tagjaiként való közös identitásuk tudata elhalványul (szélsőséges esetben a másik csoportra nem-emberként is kezdenek tekinteni); vagy legalábbis ellentmondásba kerül az alá/fölrendeltség okozta ellenérdekűséggel. A Nem szempontjait képviselő etikák számára ezért volt mindig is alapvető cél az egyenlőtlenségek valamilyen feloldása. A munkamegosztás egyik leginkább egyenlőtlenséget gerjesztő fajtája a szellemi és fizikai munka elválása. Ez ugyanis *magában az egyes emberben is hasadást okoz* önmaga szellemi és fizikai képességei között, és az egyén képességeinek (“nembeli erőinek”) kibontakozását az egyik vagy másik irányba eltolja. Minthogy az ember az állatvilágból nem fizikai ereje, hanem elsősorban (a fizikai képességeit is maga alá rendelő, felhasználó) szellemi tevékenysége által emelkedett ki, s ezért amennyiben a test működései között az ember hierarchiát képez, a szellemi működéseknek (a gondolati és a lelki tevékenységeknek)⁸⁹ ad preferenciát, így a szellemi és fizikai munka közti hasadás a társadalmi tagozódásban is az előbbinek biztosít előnyös helyzetet. **A Nemtől való elidegenedés megszüntetése ezért nemigen képzelhető el a fizikai és szellemi munka közti hasadás feloldódása nélkül**, és a marxizmus ezt egyik alapvető célként deklarálja is. A fizikai és szellemi munka közti hasadás feloldása azonban nem a korábbi hierarchia megfordítását, (a szellemi munkának a fizikai alá való rendelését) jelenti, (ahogy ezt olykor a sztálinista ideológia értelmezte). Ez antropológiai abszurditás, hiszen az emberi munka – minden emberi munka -- lényege a fizikai erő kifejtések szellemi irányítása. **A lefelé nivellálás helyett az egyenlőtlenség feloldása e tekintetben is csak “felfelé” lehetséges: a pusztán fizikai munkák megszüntetésével, a szellemi mozzanat minden munkában való érvényrejuttatásával, mindenki szellemi termelővé tételével.** Az ezzel kapcsolatos ellenvetésekre, az e célt utópiává nyilvánító érvekre még később visszatérünk, most csak azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a kapitalizmussal szemben egy újra perspektívát, etikai megalapozottságot adó társadalmat megcélzó törekvések számára ma csak a szellemi termelési mód alapján felépülő társadalom (tehát egy olyan társadalom, amelyben a szellemi termelés az, ami minden termelési forma helyét kijelöli) jelenti az alternatívát.

Ha nem is mindig következetesen, Marx és Engels gondolatmenetei is ezt sugallják, az ő általuk a “szabadság birodalmának” nevezett társadalom, amelyet az osztálytársadalmak meghaladjaként feltételeznek: lényegében a szellemi termelési mód társadalmá. Egyszerűen erről van szó, amikor (Saint Simon nyomán) egy olyan társadalmat írnak le, amelyben a dolgozó ember “a termelési folyamat mellé lép” (Marx, 1984, MEM, 46/II. 168. p.), illetve, mint az iménti idézetben, csak így képzelhető el, hogy “termelési szerszámok tömegét” sorolják be minden egyén alá. Kissé bonyolultabban, absztraktabban, filozófiai nyelven

89 “Lélek” és “szellem” viszonyát a negyedik fejezetben igyekszünk majd pontosabban definiálni.

jelenik meg ugyanez az alapgondolat az „*általános munka*” fogalmában. Amikor a kapitalizmussal szemben felmerül az alternatív társadalom, mint „a szabadság birodalma” felé vezető út, ez a szabadság a munka olyan átalakulását jelenti, ami egyértelműen a szellemi munka jegyeit viseli magán.

“A valóban szabad munkálkodás(...) egyszersmind átkozottul komoly dolog, igen intenzív erőfeszítés.”⁹⁰ Az anyagi termelés munkája ezt a jelleget csak azáltal kaphatja meg, hogy 1. Társadalmi jellege tételezve van, 2. Hogy tudományos jellegű, hogy egyszersmind általános munka, az embernek nem mint meghatározottan idomított természeti erőnek az erőfeszítése, hanem mint olyan szubjektumnak, amely a termelési folyamatban nem pusztán természeti, természetadta formában, hanem mint az összes természeti erőket szabályozó tevékenység jelenik meg.” (Marx, 1984, MEM 46/II. 86. p.).

Az „általános munka” lényege az, hogy társadalmisított munka, (amelyben – azáltal, hogy átláthatóan az osztálytársadalmi folyamat része és nem attól független magánmunka – az ember közvetlenül kapcsolatba kerül önnön nembeliségével). Ennek több módja van.

Egyrészt arról van szó, hogy a csereérték (az árucseré és a kapitalista gazdálkodás alapja) *a különböző munkákat összeméri* és ezáltal az „általános munka” egy-egy különös eseteként minősíti. A kapitalizmusban tehát az árucseré, a csereérték, a pénz köti össze az egyes embereket, ez biztosítja az egyes munkák osztálytársadalmi jellegét, ezen keresztül lehet az egyes ember munkája „nembeli munka”. Marx – mint fentebb már utaltunk erre -- a kapitalizmus nagy eredményének tartja ilyen társadalmisító hatásait. A kapitalizmussal szemben azonban egy olyan társadalmat feltételez, amelyet *közösségi elvek* irányítanak, ezeken alapul; és **a társadalom közösségisége (a köztulajdon és a közös, összekapcsolt szellemi tevékenység alapján)** eleve (a pénz közvetítése nélkül) **bekapcsolja az egyes ember munkáját az osztálytársadalmi munkafolyamatba (ezáltal munkáját általános munkává teszi, az egyénnel pedig közvetlenül átéleti nembeliségét – amit a kapitalizmusban csak az egyneműsítő csereérték absztrakt-elidegenedett közvetítése biztosít).**⁹¹ Bővebben kifejtve ezt jelenti az előző idézet 1. pontja. De nagyon lényeges a 2. pont is: a közösségi jelleg csak az egyik eleme az alternatívának. A másik elem a termelés *döntően szellemi* termeléssé változtatása, mert – mint később erre még kitérünk – a „szellemi” lényegét tekintve *az ember nembeliségének tudati megjelenése*, s így a szellemi termelés dominanciára jutása -- a tulajdonviszonyok mellett (sőt, azoknál még alapvetőbben) -- feltétele egy olyan kapitalizmuson túli társadalom kialakulásának, amelyet valóban (és tudatosan) a *nembeliség* szempontjai szerveznek.⁹²

90 A „szabadság birodalmát” Marxék – például Fourier-vel szemben – alapvetően nem a szórakozás világának képzelik, s ezért is kap hangsúlyt az „erőfeszítés”.

91 A „csereérték” által biztosított általánosság az egyén nembeliséggel való összekötésének így csupán egy történelmi alete; az „általános munka” viszont más-más formában a történelem minden szakaszában kimutatható – mint erre Marx-elemzése során Balogh István hívta fel a figyelmet. (Balogh, 1979, 149. p.)

92 A szellem nembeli természete Marx számára is egyértelmű, de bírálja azokat, akik az elidegenedést pusztán szellemi úton, a társadalmi gyakorlattól elszakítottan próbálják leküzdeni. A bírálat jogos, ám egyrészt a szellemi termelés domináns termelésfajtvá változása általánosan feloldja a szellemi szférának a társadalmi gyakorlattól való elválasztását (a „szelleminek” a társadalmi létből való elszakítása különben is ideologikus illúzió; minden

A szellemi termelés szerepének növekedése, mint a következő fejezetekben ezt több oldalról is igazolni próbáljuk, a huszadik század második felétől megkerülhetetlen tény. S hogy ez magában hordja egy új termelési mód lehetőségét, már csak azért is nyilvánvaló, mert egy termelési módot mindig az tesz azzá, hogy miközben kiemelkedik egy termelésfajta, (amely a többi termelési tényező helyét is kijelöli – esetünkben ez lenne a szellemi termelők egyre nagyobb jelentőségre emelkedő sajátos termelésfajtája), megjelenik egy ezzel a termelésfajtaival adekvát *integrációs erő* is (mint a kapitalizmusban maga a tőke és az annak teret adó világpiac, a feudalizmusban a monarchikus rendi társadalom függésrendszere és az annak szellemi integráló erőt biztosító keresztény egyház). A szellemi mozzanat kezdettől fogva ilyen integráló erő (is) a társadalomban, csak az osztálytársadalmakban mindig más erők eszközéül szolgált. Mint említettük, a szellemi mozzanat kezdettől fogva hatalmi tényező, s ezért a legkülönbélebb hatalmi megoszlások eszköze lehetett a különböző kisebbségek uralmán alapuló, s e kisebbségek hatalmát biztosító társadalmakban, (jóllehet a szellem erejét mindig felhasználták az e kisebbség-uralmak elleni tiltakozók mozgalmi is). **A szellemi termelés tömegessé válásával megváltozik a helyzet: a szellemi termelés a tevékenységek rendszerében egyre nagyobb hányadot képviselő tevékenységfajtaává változik, s a történelemben először lehetővé válik, hogy a szellemi tevékenység integráló ereje többségi (és a munkavégzők oldaláról kiinduló) hatalmat támasszon alá, a szellemi tényező integráló, hatalomképző ereje mindenki eszközévé váljék, (s így a szellemi termelő a történelemben először válik képessé arra, hogy ne más integráló erők eszközeként, hanem önmagát képviselve lépjen fel a társadalom alakításában).**

Amikor Marx és kortársai előtt felmerült egy kapitalizmussal szembeni alternatíva lehetősége, a szellemi termelés jelentőségét már lehetett ugyan érzékelni, a szellemi termelés súlya, aránya a társadalomban azonban nem volt igazán számottevő, és a szellemi termelők nagy része nem is észlelte a maga ellenérdekeltségét az akkor éppen diadalmasan előrenyomuló, csúcspontjára érő kapitalizmussal szemben. Így a marxizmus, miközben – mintegy utópiaként “kommunizmusnak” nevezve – felvázolta a szellemi termelési mód néhány jellegzetességét; a kapitalizmus alternatíváját (egy kapitalizmusból kilépő társadalom gyakorlati megvalósítását) illetően beletévedt egy olyan zsákutca, amelynek azután a huszadik században katasztrofális következményei lettek. Bár természetesen a néhány kortársa figyelmeztetése ellenére az orosz forradalmat elindító Lenin felelőssége igen nagy, s az őt fokozatosan háttérbe szorító Sztálin felelőssége még nagyobb a létrehozott zsákutca létrejöttében, a zsákutca alapjai már a marxi életműben, a felépített gondolatrendszer ellentmondásaiban kimutathatók.

Hol siklott félre a marxi koncepció?

Marxék a kapitalizmus alternatíváján gondolkozva alapvetően azt a társadalmi ellenerőt keresték, amely érdekelt a tőkés viszonyok meghaladásában. Erre a szerepre szinte adódott a

szellemi elem – a leg “elefántcsonttornyosabb”, legöncéltűbb szellemi produktum is -- mindig bekapcsolódik a társadalmi gyakorlatba, a “pusztán szellemi út” lehetősége csak annyiban volt reális a történelem folyamán, hogy a szellemi és fizikai munka elválasztása, és a szelleminek az uralmi szféra körébe emelése a szellemi tevékenységek egy részét a többség gyakorlatától idegenné, ahhoz képest külsővé változtatta). Másrészt az a gyakorlat, amiben a szellemi termelésnek szükségképpen részt kell vennie, nem szűkíthető le a *politikai* gyakorlatra (amilyen értelemben a marxisták gyakran a “gyakorlat filozófiájaként” értelmezik a maguk szellemi tevékenységét).

munkásosztály, a tőke—munka alapviszony másik pólusa, a tőkés társadalmak alávetett és kizsákmányolt tömege, a tőke elsődleges forrása. A történelmi formációkban osztálytársadalmakat látó⁹³ koncepció az osztálytársadalmakat elsősorban a bennük kialakult és rájuk jellemző egyenlőtlenségek igazságtalansága miatt veti el, a mindenkori alávetettek nevében, s a munkásosztályt e koncepció ebben az értelemben az ókori rabszolgák és a feudalizmus jobbágysai örököseinek tekinti. E három formáció egy olyan sorozatnak is felfogható, amelyben az alávetettek szabadsága, jogvédeltsége egyfelől mind nagyobb, (és a “történelmi fejlődés”-konceptióknak éppen ez az egyik legerősebb támasza); másfelől azonban Marxék azt is hangsúlyozzák, hogy a kizsákmányoltság is növekszik (legalábbis mind kimunkáltabbá válik).⁹⁴ Az alávetett osztályok – mint kárvallottak – szükségképpen szembenállnak a fennálló viszonyokkal, és ezért úgy tűnik, mintha a fennálló rend legfőbb ellenségei – és ezáltal potenciális meghaladói: Marx kedvelt kifejezésével “sírásói” -- lennének. Ha eltekintünk is a kortárs vadromantika kedvelt temetői toposzának használatától (lásd még például a Kommunista Kiáltványnak a munkásosztály “kísértetével” riogató sorait is), ez a következtetés akkor is problematikus. Bár a munkásmozgalom korabeli szerveződése alapot adott ehhez a következtetéshez, (s e mozgalmak tömeg-, és világméretűvé növekedése a huszadik században még inkább igazolni látszott igazságát), éppen ez a következtetés a marxi koncepció “tragikus vétsége”.⁹⁵ Az elmélet itt önellentmondásba keveredik. Az osztályviszonyokat ugyanis a marxista elemzés minden társadalomban az adott formáció uralkodó viszonyainak ábrázolja, s hangsúlyozza, hogy magának az osztálynak a lényege is a *viszony*, amelynek fenntartásához a viszony mindkét oldala szükséges. **Egy társadalom osztályai az adott társadalom *belső* elemei, annak lényegéhez tartoznak. És a történelem azt mutatja, hogy az adott viszonyok meghaladása *sohasem* ezektől a belső erőktől várható.**⁹⁶ A rabszolga, a jobbágy természetesen szembenáll saját kizsákmányolásával és lázad is ezellen. A rabszolgalázadások, a jobbágyfelkelések azonban nem döntik meg a rabszolgaság társadalmát vagy a feudalizmust, (gyakran csak a szerepeket próbálják megcserélni – Spartacus patríciusokkal vívat gladiátorjátékokat, Dózsát, ha győz, királlyá koronázzák --, új társadalmi viszonyokat nem képviselnek, hiszen ők maguk is a régi részei).

93 A marxi elemzés itt “a majom anatómiájának kulcsa az ember anatómiája” elvet alkalmazza: az osztályviszonyt a kapitalista bérmunkában “fedez fel”, s ezt vetíti vissza a történelem korábbi korszakaira. Mint erre fentebb már utaltunk, ezért is tartják sokan jogosulatlannak a korábbi társadalmak *osztály*társadalmakként való felfogását. Az anatómiára vonatkozó hasonlat sem úgy értendő azonban, hogy a valóságos kauzális sorrendet a feje tetejére kellene állítani, csak arra vonatkozik, hogy gyakran a kifejlett állapot önvizsgálata segít a korábbi állapotok megértésében, és ez igaz is (hiszen a magban rejlő lehetőségeket is csak a kifejlett növényből lehet megérteni, és amennyiben a történelemben van “fejlődés”, ez mindig csak visszamenőleg látható, a korábbi állapot – éppen azért mert a további alakulást számtalan tényező befolyásolja -- sosem mutatja meg, hogy a dolgok milyen irányban fognak alakulni.) Az osztályfogalom “visszavetítése” tehát nem feltétlenül hiba; az más kérdés, hogy a majom anatómiája még nem tartalmazza az ember minden sajátosságát, s így a korábbi társadalmak *másként* osztálytársadalmak, és *kevésbé* osztályjellegűek, mint a tőkés társadalom.

94 Nemcsak fejlődés-elméletek vannak. Az “aranykor”-felfogások például éppen ellenkezőleg, hanyatlás-elméletek, és a tőkés társadalom ábrázolható úgy is, mint a “dolgok végső megromlásának” fázisa. Ma, amikor e társadalmi forma elvesztette szinte minden antropológiai vonzerejét, sokan úgy is látják, hogy a tőkés társadalom keletkezése (a felvilágosodás vagy éppen a reneszánsz) a végső “bűnbeesés” pillanata, a korábbi közösségi társadalmak minden pozitívumának végső szétrombolója. A marxi dialektikában a fejlődés-gondolat összetalálkozik ezzel a gondolattal, s a Jó és Rossz *minden emberi társadalomra* jellemző kettősségét a pozitív és negatív hatások *egyidejű növekedéseként* ábrázolja. A problematikus csak az, hogy amikor azután a lehetséges jövőben gondolkodik, egyszerűen feladja ezt a dialektikát, és bár hangsúlyozza, hogy ellentmondások mindig lesznek, a kapitalizmuson túli társadalom képét – amennyiben erre egyáltalán kitér – néha egészen messianisztikusan, idilli vonásokkal rajzolja fel.

95 Ezt a szellemi szerepének növekedését figyelembe vevő kritikai szemlélet a huszadik század második felében egyre gyakrabban hangsúlyozta. (Lásd pl. Gouldner, 1979, Gorz, 1997 illetve 1982)

96 Ezt az érvet gyakran és jogosan felhozzák a marxi elképzelésekkel szemben, (lásd például James Burnham: *The Managerial Revolution* c. könyvében. Az más kérdés, hogy Burnham még kevésbé alkalmas “hőst” találni magának: nem a “menedzserek” a kapitalizmus “megdöntői”).

Az, hogy az alávetett osztályok az adott társadalom belső alkotóelemei, azt is jelenti, hogy szemléletük, vágyaik, stb. jellegzetesen az adott társadalom által meghatározottak. Bár Marx és követői – nyilván érzékelvén ezt a problémát – nagy erőfeszítéseket tesznek annak hangsúlyozására, hogy a munkásosztály e tekintetben “más”; már maga az a tény, hogy az ideológiának állandó küzdelmet kell folytatnia az empirikus munkásság “kispolgári” törekvéseivel szemben,⁹⁷ jelzi, hogy ezalól a törvényszerűség alól talán a munkásosztály sem kivétel.

Új társadalmi viszonyok – az összes többi formációra vonatkozó marxi elemzés szerint – úgy keletkeznek, hogy egyrészt fellépnek olyan erők, amelyek az előző társadalomhoz vagy legalábbis annak alapvető osztályviszonyához képest “külső” helyzetűek, valamilyen értelemben “harmadik erőt” képviselnek s *éppen ezért* alkalmasak arra, hogy más nézőpontjuk egy új termelési mód (egy új koordináta-rendszerbe való átlépés) lehetőségét kínálják; másrészt az uralkodó osztályviszony képviselői (mindkét oldalról) egyre nagyobb számban csatlakoznak ehhez a “harmadik erőhöz”, az alávetettek azért, mert az új termelési mód és annak szemléleti rendszere nemcsak a vágyott felszabadulást ígéri nekik, de megmutatja annak irányát is; a hatalmon lévők pedig azért, mert ráébrednek arra, hogy hatalmi helyzetük az új alapon még biztosabb lehet. (Ahogy a nyugat-európai feudális nemesség mind jelentősebb része érzett rá mondjuk a tizenharmadik században a tőke által biztosított lehetőségekre). Semmi ok annak feltételezésére, hogy ez a tőkés társadalom esetében másképpen lenne. Marxék, akik az antikapitalista küzdelemben éppúgy számíthattak a munkásosztály elégedetlenségére, “osztályharcos” potenciáira, mint egyes történelmi pillanatokban a polgári forradalmárok a paraszti tömegek támogatására, ezen a ponton szembekerültek saját történelemképükkel, és az ellentmondás feloldására egy zsákutcába vezető utat, a munkásosztály idealizálását választották. (Pedig már eddig is számos olyan történelmi esemény volt, amely összetett okok következtében, de legalábbis mindenestre kételyeket ébreszthetett az alávetettek felkeléseinek egyértelműen előremutató szerepét illetően: a feudalizmus szelleme elleni küzdelemben oroszlánszerepet játszó Luther sem véletlenül határolódik el Münzer parasztfelkelésétől; Vendée pedig annak példája, amikor a meghaladott társadalmi viszonyrendszer alávetett, de belső osztálya különböző okokból, de legfőképpen azért, mert egész létformája a régi rendhez köti, inkább a régi rend mellett áll ki, mintsem hogy csatlakozzék egy számára idegen új rendszer létrehozóihoz).

A munkásosztály illetően idealizálása nem volt szükségszerű. Mint a korábbi idézetek is mutatták, a Marxék által felvázolt alternatíva lényege a szellemi termelés, így az alternatíva alanyául természetesen kínálkozott a szellemi termelők csoportja. Azt is látni lehetett volna, hogy a fennálló rendszer valóságos, a rendszer lényegi magját elutasító támadói *szinte kivétel nélkül szellemi termelők*, természetesen magukkal Marxékkal az élen. Ám az a tény, hogy abban a korban a szellemi termelők még túlságosan kevesen voltak ahhoz, hogy alternatív társadalmi erőt képezzenek, az a tény, hogy még ezen szellemi termelők nagy része is (mint ez a “harmadik erők” esetében mindig így van) a fennálló rend támogatójaként tevékenykedett; s az emberi élet rövideisége, mely türelmetlenségre, a vágyott tendenciák sürgetésére sarkall, arra készítette Marxékat, hogy -- a romantika polarizáló szemléletének is engedve -- minden reményüket a “megalázottak és megszorítottak” általuk “proletárnak” nevezett tömegeibe helyezték. (A “proletár” egyébként különösen szerencsétlen elnevezés. Az antikvitásban, ahonnan származik, a “panem et circenses” által fenntartott élősdi tömeget jelenti,⁹⁸ s bár

97Még a klasszikus “osztályharc” alapkövetelései is gyakran ezt bizonyítják: Shaw a maga szokásos aforisztikus módján a trade-uniónizmust a “proletáriátus kapitalizmusának” nevezi.

98 A történelem fintora, hogy a jóléti kapitalizmusban a munkásosztály fokozatos kiszorulása a termelésből egy olyan növekvő munkanélküli tömeget eredményez, amelynek fenntartása mindinkább közelíti ezt a sokaságot a klasszikus proletariátus jellegéhez.

Marxék átértelmezték a kategóriát, osztályharcos hősi pátosszal ruházták fel, és sokan a munkásosztály tagjai közül képesek is voltak azután e hősi pátosz, a “proletáröntudat” átélésére és az ennek jegyében való cselekvésre;⁹⁹ a szimbólumokat nem lehet büntetlenül használni, azok asszociációrendszerét önkényesen anullálni. Bár a klasszikus proletariátushoz kötődő asszociációkat ettől fogva igyekeztek a “lumpenproletár” specifikáló fogalmával leválasztani az idealizált “proletariátusról”, azt nem lehetett megakadályozni, hogy a kapitalizmus ellenerejének tekintett, idealizált “munkásosztály” vonásait jelentős mértékben a nyers fizikai munka, a “csak a láncait veszíthető” nincstelenség határozza meg. S minthogy a “proletár” fogalmához számos negatív asszociáció kötődik, ezt az elnevezést az öntudatos munkások egy része sértőnek is találta, nem azonosult vele, s – miként a parasztság a jobbagyság és a szegénység stigmáitól -- minél gyorsabban szabadulni is igyekezett tőle).

Ettől fogva (a munkásosztály képviselőjében fellépő) szocialista mozgalmakat mindvégig az a kettősség jellemzi, hogy egyfelől – a történelem valódi alakulásának, (s mint láttuk a marx-i jövőkép *tartalmi* lényegének is) megfelelően – igyekeznek az empirikus munkásságot szellemi termelővé tenni (ez nyilvánul meg a *munkás-önképzés* megannyi formájában éppúgy, mint *magában a politikai mozgalomban, mint döntően szellemi tevékenységet folytató aktivisták kitermelőjében*); másfelől azonban mindvégig ragaszkodnak ahhoz, hogy az eszményi antikapitalista a – fizikai – munkás, s ennek jegyében a szellemi termelőket rendre alávetik a “fizikai munkás” idealizált eszményének. (Ennek a kettősségnek a szocialista mozgalmakban s a szocialista társadalmakban megnyilvánult következményeit részletesen a 7. fejezetben tárgyaljuk majd). Csak a huszadik század végén jut el oda a marxista és marxizáló elmélet, hogy -- látva a szellemi termelés egyre nagyobb szerepét – a szellemi termelőket is “munkásnak” (sőt, bizonyos vonatkozásokban: “proletárnak”) tekintse, s ekkor felerősödik Marx azon szövegeire való hivatkozás is, ahol Marx a szellemi termelőknél legalábbis egy részét besorolja a munkásosztályba, illetve ahol a tőke—munka ellentétet hangsúlyozza, amelybe a szellemi munka is beleérthető, hiszen a tőke természetesen a szellemi munkát is kizsákmányolja (mint, említettük, a huszadik században egyre növekvő mértékben).¹⁰⁰

Kétségtelen, hogy a tőke – amely mindinkább rákényszerült arra, hogy egyre növekvő mértékben építsen a szellemi munkára, az utóbbi években egyre látványosabban próbálja a szellemi termelők tömegeit is proletarizálni, ugyanolyan értéktöbblet-termelővé változtatni, mint hajdan a fizikai munkavégzők tömegeit, s kétségtelen, hogy ez egyre nagyobb mértékben teszi a szellemi termelők tömegeit is nyíltan ellenérdekeltté a tőkével szemben. A szellemi termelők igazi, alternatíva alapjául szolgáló ellenérdekeltsége azonban *nem innen származik*. (Az osztályjellegű viszony, a bér munka önmagában csak a bérharcot, illetve az elosztás egyenlőtlenségéért való küzdelmet implikálja). A szellemi termelők abban a folyamatban kerülnek szembe a tőkével, amit Marxék a *burzsoá* és a *citoyen* közti hasadással jellemeznek. A szellemi termelőt összeköti a tőkével az individuális szabadság eszménye, a fejlődés, az innováció melletti elkötelezettsége, a tudatos társadalomalakítás ambíciója, és sok más

99 Enélkül a “proletár-öntudat” nélkül nem jöhettek volna létre a szakszervezeti mozgalom és a munkásokat a szellemi termelés felé vonó munkás-önképző mozgalmak nagyon sokakat mozgósító intézményes formái sem.

100 Egyébként Marx, akinek szemére szokták vetni, hogy tévesnek bizonyult az a jóslata, amely a munkásosztály növekvő elnyomódását vetítette előre, a kapitalizmus negatív és pozitív vonásainak dialektikáját hangsúlyozva anticipálja a szellemi termelés szerepének növekedését, (például a Tőke alábbi passzusában is): [A nagyipar katasztrófái következtében a nagyipar önfenntartásának szükséglete] “élet-halál kérdéssé teszi, hogy a tőke váltakozó kizsákmányolási szükségleteinek kielégítésére tartálékban tartott, rendelkezésre álló nyomorult munkásnépességét, ezt a szörnyűséget olyan emberekkel helyettesítsék, akik a munka váltakozó körülményeinek minden tekintetben megfelelnek, a rész-egyént, egy társadalmi részletfunkció pusztá hordozóját a totálisan fejlett egyénnel pótolják, akinek a különböző társadalmi funkciók egymást felváltó tevékenységi módokat jelentenek”. (Marx, 1951. I/528. p.)

mozzanat is. Ezért a feudális társadalommal szemben a szellemi termelő “polgár”, a tőkés pedig szellemi termelői szerepet is betölt. Amikor azonban a tőke új társadalmat alkot, a két pozíció elválik egymástól: a tőke alapvető szempontja, az értéktöbblet-orientáció társadalomalkotó elvvé válik, ami a szellemi termelést egyszerre ösztönzi és akadályozza; a tőke – mint új uralkodó erő -- számára a szellemi termelés *eszközzé* válik, a szellemi termelés pedig a maga társadalomalakító energiáit (és sajátos termelési módját) most már az új uralkodó erővel, az új renddel *szemben* is kezdi kibontakoztatni. A *szellemi termelő* ily módon éppolyan “*harmadik erővé*” válik, mint a feudalizmus társadalmában a polgárság, (amely nagyon sokáig a tőle mindinkább idegenné váló uralkodó rendszer támasza, miközben tevékenységében kidolgozódik az a termelésfajta, amely majd lehetővé teszi e rendszer leváltását).

Az “osztálytársadalom” fogalmának marxi bevezetése az antikapitalista fellépés jelentőségét még nagyobbra növeli azáltal, hogy így az “osztálytársadalom” operacionális fogalmával az osztálytársadalom -- minden osztálytársadalom -- megkérdőjelezése is lehetővé válik. Vannak ugyan, akik a szellemi termelés dominanciára jutását úgy képzelik el, hogy ez – miként hajdan a tőkés polgárság győzelme -- egy új osztálytársadalom kialakulásához vezet (Konrád és Szelényi ezen alapuló ismert elméletére később még visszatérünk), azonban **a szellemi termelés természete** (erre is részletesebben kitérünk majd) **nem osztályjellegű, így az osztály nélküli társadalom lehetőségét magában hordja** (e lehetőséget *éppen* ez a termelési mód hordja magában. Szemben a klasszikus munkásosztállyal, amelyről ugyan Marxék többhelyütt bizonygatták, hogy az első osztály a történelemben, amely az osztálynélküliségben érdekelt, ám amennyiben ez igaz, ez minden korábbi alávétett osztályra is érvényes lenne; s másfelől a munkásosztályra is érvényes, hogy az osztály létében, az ebből adódó habitusokban semmi sem hordozza az osztálynélküliség garanciáit, csupán a tagadás, a fennálló viszonyok tagadása, ami azonban sosem elég. Marxék maguk is csak a tagadó mozzanatot hangsúlyozzák, azt, hogy a munkásosztály úgy hozza létre az osztálynélküliséget, hogy végső lépésként önmagát is megszünteti. Ám ez a megoldás, ami a magát saját hajánál fogva a mocsárból kirántó Münchhausen báróra emlékeztet, megint ellentmondásban van más marxi történelemelemzésekkel. Ha az osztály lényege a viszony, akkor a munkásosztály nem utolsó lépésként szünteti meg magát, hanem a tőkével együtt; ám mint ezt később a szocializmusok elemzésénél látni fogjuk, a fő probléma éppen a megszüntetés pillanatában adódik: ha az adott társadalmi erőnek csak negatív-tagadó viszonyulása van a fennállóhoz, de nem hordozza *magában* egy alternatív társadalomintegráció potenciáit, akkor a “megszüntetés” sem történhet meg).

Amikor az osztálytársadalmakat megszüntető “főszereplő” nem konkrétan van meghatározva, Marx használ olyan megfogalmazásokat, amelyek alkalmazhatók a szellemi termelőkre. Például: “Az egyéneknek ez a meghatározott osztályok alá besoroltsága csak akkor szüntethető meg, amikor már egy olyan osztály alakult ki, melynek az uralkodó osztállyal szemben többé nem egy különös osztályérdeket kell érvényre juttatnia”. (Marx--Engels, 1960/2, MEM, 3, 63. p.) A szellemi termelőnek, mint a későbbi fejezetekben látni fogjuk, *éppen* ez az egyik legfőbb sajátossága. Ebben a megfogalmazásban csak az nem világos, hogy ha egy olyan történelmi szereplőről beszélünk, amelynek “nem kell különös osztályérdekeket érvényre juttatnia”, akkor azt miért kellene “osztálynak” nevezni? Nem, a szellemi termelők összessége – éppen a fentieknek megfelelően -- *nem* osztály.

Egy további, az alternatíva domináns cselekvő alanyainak megtalálását segítő döntő mozzanat az antikapitalista alternatíva azon sajátossága, hogy *per definitionem* végbe kell vinnie a kapitalizmus legfőbb pillérének, a *csereérték* uralmának megszüntetését. A klasszikus

munkásságnak azonban, amely a tőkeviszony “belső” osztálya, egész léte a bér munkához kötődik. Munkájára – mely sorvasztott, nagymértékben részfeladatokra és döntően (bár természetesen nem csupán) fizikai képességekre redukált munka – nem jellemző, hogy kidolgozott alternatívát képviselne a csereérték uralmával szemben.¹⁰¹ Árulkodó, hogy mint Marx – helyesen – megjegyzi, a *munkaidő* a munkásosztály győzelme után is a döntő mérce maradna (márpedig a munkaidővel mért teljesítmény jellegzetesen a csereértéken alapuló gazdaság alapeleme). A szellemi termelés ezzel szemben munkaidővel igen kevésbé mérhető¹⁰² (nem véletlen, hogy a tőke persze megpróbálja ebbe a ketrecbe beszorítani a szellemi termelőket is); **a szellemi termelés logikája** – mint erre még többször visszatérünk -- **számos ponton ellentétes a tőke logikájával, s ezért a szellemi termelők termelési módja nem csak az egyszerű tagadás módján, tehát negatívan áll szemben a csereérték uralma alatt álló világgal, hanem tartalmaz állításként, tehát pozitíve szembeállítható alternatív mozzanatokat is.** Még hozzá olyanokat, amelyek azt jelzik, hogy a tőke egy ponton *feleslegessé* válik. Maga Marx írja:

“A munka többé nem annyira a termelési folyamatba bezártként jelenik meg, mint inkább az ember őrzőként és szabályozóként viszonyul magához a termelési folyamathoz. (...) A munkás a termelési folyamat mellé lép, ahelyett, hogy fő ágense lenne.¹⁰³ (...) Ebben az átváltozásban nem a közvetlen munka, amelyet az ember maga végez, *nem is az idő, amelyet dolgozik*, hanem a saját általános termelőerejének elsajátítása, az, hogy *megérti a természetet* és uralkodik felette¹⁰⁴ társadalomtestként való létezése révén – egyszóval *a társadalmi egyén*¹⁰⁵ kifejlődése az, ami a termelés és a gazdagság nagy alappilléreként jelenik meg.” (Kiem.:K. Á.—K. G.)
 “Mihelyt a munka közvetlen formában többé nem a gazdagság nagy forrása, akkor a munkaidő többé nem mértéke és szükségképpen nem mértéke a

101 Természetesen ebben is döntő változást hoz, amikor a szellemi termelés növekvő szerepének, a termelőmunka változásának megfelelően a hagyományos munkásságnak is mind nagyobb része válik dominánsan szellemi termelővé.

102 Ebből a szempontból jogosan hangsúlyozhatja Hardt és Negri, hogy a munkaértéknek a munkaidő mérésén alapuló felfogása ma már nem felel meg a termelésben uralkodó viszonyoknak. “Marx poses the relation between labor and value in terms of corresponding quantities: a certain quantity of time of abstract labor equals a quantity of value. (...) Marx eventually links this notion to his analyses of the working day and surplus value. This law, however, cannot be maintained today in the form that Smith, Ricardo, and Marx himself conceived it. The temporal unity of labor as the basic measure of value today makes no sense.” (Hardt—Negri, 2004, 145. p.)

103 Ezen a ponton Marx pontosan leírja azt a folyamatot, ahogy a tőke fejlődésében a relatív értéktöbblet-termelés kerül előtérbe (s ezzel a szellemi termelők válnak főszereplővé): “Abban a mértékben, ahogy a nagyipar kifejlődik, a valóságos gazdagság megteremtése *kevésbé függ a munkaidőtől* és az alkalmazott munka mennyiségétől, mint azoknak a hatóerőknek a hatalmától, melyeket a munkaidő alatt mozgásba hoznak, és amely maga – ezeknek erőteljes hatékonysága – megint nem áll semmilyen arányban a közvetlen munkaidővel, amelybe termelésük kerül, *hanem éppenséggel a tudomány általános állásától és a technológia haladásától, vagyis e tudománynak a termelésre való alkalmazásától függ.* (...) (Marx, 1984, MEM, 46/II, 168. p.) (Kiem.: K. Á.—K. G.)

104 Marxék gondolkodását alapvetően az ipari társadalom világa alakította ki, ezért ők is lényegében pozitív folyamatnak tekintik a természet “leigázását”, meghódításának programját, ami a természetet úgy fogja fel, hogy az mintegy tárgyként ki van szolgáltatva, “fel van kínálva” az ember átalakító tevékenységének. Mint mai kritikusaik kimutatják, ezzel elfogadják azt a *hatalmi* szerkezetet, amellyel az ember a természethez viszonyul, s ami a társadalom hatalmi viszonyainak kivetítése. Ha Marxék megkérdőjelezzik a társadalom hatalmi rendszerét, a természethez való viszony tekintetében akkor járnának el következetesen, ha ezt a szemléletet ebben is érvényesítenék, vagyis az embernek a természettel való egységét hangsúlyoznák (a természet meghódítása helyett az azzal való harmónia helyreállítását).

105 A negyedik fejezetben, a szellem fogalmának elemzésével fogjuk részletesebben bemutatni, hogy a szellemi tevékenység miért és hogyan jelenti – és miért éppen (és csak) a szellemi termelés valósítja meg – a “társadalmi egyén” kifejlődését.

gazdagságnak és ezért a csereérték a használati értéknek. *A tömeg többletmunkája* nem feltétele többé az általános gazdagság fejlődésének, éppúgy nem, mint a *kevesek munkátlansága* az emberi faj általános erői fejlődésének. (...). Egyfelől tehát a tőke a tudomány és természet, valamint a társadalmi kombináció és a társadalmi érintkezés minden hatalmát életre hívja, hogy a gazdagság teremtését (relatíve) függetlenné tegye a reá felhasznált munkaidőtől. Másfelől ezeket az így létrehozott óriási társadalmi erőket a munkaidővel akarja mérni, és azok közé a határok közé akarja beszorítani, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a már létrehozott értéket mint értéket fenntartsák. (...) Az állótoke fejlődése jelzi, hogy milyen fokig vált az általános társadalmi tudás, ismeret *közvetlen termelőerővé*, és ezért milyen fokig kerültek magának a társadalmi életfolyamatnak a feltételei az általános intellektus ellenőrzése alá, és vannak neki megfelelően átformálva” (Marx, 1984, MEM 46/II. pp. 168--170) E szövegrészlet néhány elemében: a “munkásban”, aki “a termelési folyamat mellé lép”, illetve a “termelőerővé vált általános tudás, ismeret” alanyában egyértelműen a *szellemi* termelőt ismerhetjük fel.

Minthogy azonban Marxék elkötelezik magukat a “munkásosztály” mellett, amelyet helyenként hasonlóképpen fetiszizálnak, mint a narodnyikok a parasztságot, a burzsoázia hipokrizise által keltett indulataik hevületében az erkölcsi magasabbrendűség vonásaival ruházva fel a munkásosztály tagjait,¹⁰⁶ egyrészt fogalomhasználati ellentmondásokba keverednek, másrészt az utópizmussal való minden küzdelmük ellenére maguk is utópizmussal bírálhatóvá válnak.

A fogalomhasználati ellentmondások lényege, hogy miközben történelemkonceptiójuk túlnyúlik a kapitalizmuson, az elemzések gyakran a kapitalizmusbeli sajátosságokat *összemossák* a kategóriák formációfüggetlen tartalmával. Ha például magát a “termelés” fogalmát vesszük, ennek sajátosságait vagy azonosítjuk az *adott* formával, s akkor jogos lenne azok kritikája, akik a “termelés” mint olyan megszűnését, s ezzel a marxi “termelési mód” koncepció érvénytelenné válását feltételezik; vagy a termelés fogalmát függetlenítyük kapitalizmusbeli sajátosságaitól. Marxéknál azonban a két megoldás gyakran keveredik egymással, s ez olykor gyengíti az elmélet koherenciáját.

Marx, az Értéktöbblet-elméletek című írásában¹⁰⁷ Adam Smith nyomán egyértelműen megkülönbözteti például a termelő munkát a nem-termelőtől. Megkülönböztetése nagymértékben következik a munkásosztályt favorizáló álláspontjából, munkásideológiájából. A “termelő” eszerint a definíció szerint (csere)értéklétrehozó, árutermelő (ez lehet szellemi termék is), munkája tőkévé változik; a nem-termelő csak használati értéket termel (ilyen például a munkaképesség karbantartása az orvos által). De egyrészt ilyen definíció mellett a “termelő” és “nem-termelő” munka közti határ nehezen húzható meg azoknál a szellemi munkáknál, amelyek csereértéket és árut *is* termelnek. Másrészt, s ez a lényeg, ilyen értelemben egy kapitalizmuson túli társadalmat már nem jellemezhetne a “termelés” fogalma, s különösen nem, ha a termelésben éppen a szellemi termelés elemei dominálnak. Még

¹⁰⁶ Természetesen minden osztálynak vannak erkölcsileg kiváló és erkölcstelen tagjai, és minden osztálynak vannak más osztályokhoz viszonyítottan erkölcsileg előnyös és erkölcstelen hátrányos osztályjellemzői is, az elméletet eltorzító fetiszizálásról akkor beszélhetünk, amikor egyoldalúan csak a pozitív vagy csak a negatív tulajdonságokat hangsúlyozzák. Más helyeken egyébként Marxék is úgy beszélnek a munkásosztályról, ahogy Erdei és Bibó a parasztságról (s amivel mi is egyetértünk): (szegény) parasztnak – illetve proletárnak lenni – megnyomorított, tehát nem eszményül állítandó, hanem *megszüntetendő* állapot.

¹⁰⁷ Marx, (1958), pp. I/117--169, illetve pp. I/354--375.

határozottabban jelentkezik ez a Grundrissében:

“Hogy mi *termelő munka* és mi *nem* (...) annak magából a tőke különböző oldalainak szétválasztásából kell adódnia. *Termelő munka* pusztán az, amely *tőkét* termel. (...) A zongorakészítő újratermel tőkét, a zongorajátékos csak jövedelemre cseréli a munkáját. De a zongorajátékos zenét termel és kielégíti zenei érzékünket, némiképp termeli is azt? Csakugyan azt teszi; munkája termel valamit, de azért nem *termelő munka* a *gazdasági* értelemben véve; éppúgy nem-termelő, mint a bolond munkája, aki agyrémeket termel. *A munka csak azáltal termelő, hogy saját ellenkezőjét termeli.* (...) Csak az a munka termelő, amely tőkét termel, hogy tehát az a munka, ami ezt nem teszi, bármily *hasznos* is legyen – éppúgy káros is lehet – a tőkésítés szempontjából nem-termelő, ennél fogva nem termelő munka (...) Termelő munkás az, aki közvetlenül gyarapítja a tőkét”. (Marx, 1984, MEM, 46/I. 202. p., lj.). A nem-termelő művész tehát legfeljebb csak ösztönzője a termelésnek. Ez a gondolatmenet természetesen megáll a maga lábán, de *csak* a tőkés termelési módban érvényes, (mint ahogy Marx mondja is: a tőkét nem termelő munka a *tőkésítés szempontjából* nem termelő). A későbbi marxizmusnak a szellemi termeléshez, és az államszocializmusnak a szellemi termelőkhöz való viszonyát is meghatározta azonban ez a definíció, egy kapitalizmuson belül érvényes állítást kiterjesztve egy kapitalizmuson túli igénnyel fellépő alternatíva világára is.

A munkásosztály fetiszizálásának egy másik következménye (és oka is) az a romantikusan polarizált szemlélet, amely az osztályviszonyból az osztályharc felvállalását, az alávett osztály harcában való részvételt vezet le: a “harc” logikája megerősíti a végletekben való gondolkodást: a “saját oldal” idealizálását és a másik oldal démonizálását. Ez azután az elmélet alakulását is befolyásolja: olyan (természetesen tömegmozgósításra alkalmas, csak éppen elméleti és gyakorlati problémákat szülő) messianisztikus célok kitűzéséhez vezet, amelyek messianizmusát jól kifejezik az Internacionálé ismert sorai: “Ez a harc lesz a végső”, “semmik vagyunk, s minden leszünk”. Marx egyfelől gyakran józanul elhárítja a jövő megjósolására vonatkozó igényeket, másfelől azonban, amikor mégis sejteti a maga jövőképét (ami nélkül persze nem lehet az alternatíva igényével fellépni), ez a jövőkép nagyon is utópisztikus. Miközben a marxi történelemszemlélet egésze dialektikusan mutatja be az emberi létezés ellentmondásosságát, a “kommunizmus” mintegy az emberi természetből a félistenek világába való átlépést, minden lényeges ellentmondás megszűnését feltételezi. Az elméleti hiba itt abból származik, hogy miközben nem csak a kapitalizmus, hanem minden osztálytársadalom megszüntetését célul tűzve Marx az egész emberi történelem “visszavételét” vizionálja, összerosódik az osztálytársadalmak osztályviszonyokból fakadó elidegenedettsége (amely valóban az osztálytársadalmak terméke, s így “történelmi”, tehát történelmileg meg is szüntethető fejlemény) a különös és a közös érdekek egymással való ütközésével (ami az emberi Nem lényegéhez tartozik, s ezért az emberi történelemben megszüntethetetlen). Az elidegenedés megszüntetése nem egy olyan paradicsomi állapotot jelent, amelyben nincsenek többé ellentmondások, érdekütközések, stb. hanem “csak” azt, (amit egyes helyeken Marxék is hangsúlyoznak), hogy a “közös” érdek úgy van megszervezve, hogy a “különös” érdekek megjelenítői, *az egyes emberek választásainak többé-kevésbé biztosítottak a szabadság-feltételei*. Ez nem maga az Éden, hanem egy, -- továbbra is ellentmondásoktól terhelt, de az eddigieknél (még) -- szabadabb társadalmi forma.

A marxizmus azzal az igénnyel lépett fel, hogy felszabadítsa a munkásosztályt. A szándékaita mércéjével a történelem legtisztéletreméltóbb erőfeszítései azok, amelyek az egyenlőtlenségek igazságtalanságának csökkentésére vagy megszüntetésére, az alávétettek felszabadítására irányulnak. A következmények alapján megítélve persze e megváltás-ideológiák és mozgalmak közül csak azok nyerik el az utókor tiszteletét, amelyek valóban felszabadításhoz, a szabadság növekedéséhez vezettek. Így az alapvető kérdés e tekintetben az, hogy mi jelenti a "munkásosztály felszabadítását". A marxista mozgalmak ebben a vonatkozásban a huszadik században (legalábbis részben) zsákutcában jártak. **A munkásság "felszabadítása" nem jelenthet egyebet, mint a bér munkás-viszony megszüntetését és a munka olyan szét daraboltságának feloldását, ami – ahogy ez eddigi történelmünkben történt -- a munka szükségképpen megosztását döntően nem az egyéni képességek, motivációk, sajátosságok alapján valósítja meg, hanem az egyén képességeinek részterületekre szorításával, sorvasztásával. A munkásság felszabadítása nem jelenthet egyebet, mint a fizikai és szellemi munka közötti elidegenedés leküzdését, a munkásság szellemi termelővé változtatását.** A marxista mozgalmak tettek ugyan ennek érdekében is erőfeszítéseket, (említettük már a munkás önképzés jelentőségét, s lesz még szó a szocializmusok oktatás-, és kultúrpolitikájának ezzel kapcsolatos sajátosságairól), de az elméletben meghagyott ellentmondás másik pólusának engedelmességgel, jelentős részben ezzel ellentétes irányban, a szellemi termelőknek a munkásosztályba integrálásával, a munkásosztálynak való alárendeléssel próbálták a fizikai és szellemi munka közti szakadékot megszüntetni, ez pedig nem növeli a (fizikai) munkásság szabadságát, a szellemi termelőket viszont csökkenti. (És ezzel lényegében ugyanabba az irányba tereli a szellemi termelőket, amelybe a tőke is szeretné).

Az összes elméleti – és nagyonis gyakorlati következményekkel járó -- ellentmondás végülis arra vezethető vissza, hogy miközben Marxék a történelem egészére vonatkozóan kidolgozzák a termelési módok elméletét, a kapitalizmus utáni termelési módra vonatkozó következtetéseik kevésbé megalapozottak. S mivel Marxék a kezdetektől fogva igyekeztek az elméletet összekötni az elméletben megfogalmazott célok megvalósítására irányuló gyakorlati törekvésekkel, belemerültek a politikai cselekvésbe, ám ez azzal a következménnyel járt, hogy az elmélet legfontosabb oldalai maradtak kidolgozatlanul, sőt, a gyakorlati cselekvés az elmélet eltorzulásához is vezetett. Marxék egyes megfogalmazásaiból, tevékenységük jellegéből is következik a későbbi marxisták extrém *politizmus*a (jelentse ez a politizmus a parlamenti politizálás fetiszizálását, mint a szociáldemokratáknál, vagy a "forradalmi", akcionista politika fetiszizálását, mint a bolsevikoknál); ez az extrém politizmus alapvetően a *politikai cselekvéstől* várja a társadalom átalakítását, ami megintcsak ellentmond a marxi elmélet ennél jóval differenciáltabb történelemszemléletének. Ellentmond azért is, mert **a marxi elmélet mint program egyik sarkalatos pontja az elidegenedés megszüntetése, ezt pedig nem lehet olyan elidegenedett eszközökkel elérni, mint amit a modern politikai cselekvés nyújt:** a modern homo politicus pedig – mint ezt számos huszadik századi példányán láthattuk – végletesen elidegenedett, személyisége töredékére redukált életgyakorlatot folytat, s már csak ezért is alkalmatlan egy valóban felszabadító program végigvitelére. De ellentmond a politikai redukció az elmélet alapjainak abban is, hogy a marxi történelemelemzés egyértelműen úgy mutatja be a társadalmi formációk változását, hogy ez mindig évszázadokig tartó folyamatok következménye; a gazdaság, a technika, az együttélési formák, az ideológiák, az etikák megannyi változásának egymásrahatásában alakul, s bár e tényezők sorában jelen van a politikai cselekvés is, az új társadalmi formáció létrejöttében a közvetlenül ezt célzó politikai cselekvés rendszerint az utolsó lépések egyike, (és nem is szükségképpen kerül rá sor). A döntő tényező pedig az új termelési mód és az annak

megfelelő tulajdonviszonyok kialakulása. A marxista gondolkodók ebből az összefüggésrendszerből kiragadták a tulajdonviszonyok kérdését (márpedig – nem győzzük hangsúlyozni -- a tulajdon: magántulajdon, közösségi tulajdon, állami tulajdon, stb. *önmagában* nem specifikál egy társadalmi formációt, a tulajdon különböző formái a legkülönbözőbb társadalmakban jelen lehetnek), s bár az, hogy melyik termelési mód uralkodik, függ a tulajdonviszonyok jellegétől (erre vonatkozóan érdemes Tőkei Ferenc elemzéseit figyelembe venni), ám az alapvető, **az adott formáció természetét meghatározó tényező mégis a sajátos termelési mód**. S ami még több probléma forrása, hogy a tulajdon kérdését összekapcsolva a politikával, ahhoz a feltételezéshez jutottak, hogy a kapitalizmuson túli formáció megteremtésének kulcsa a tulajdonviszonyok *politikai* megváltoztatása. Magának Marxnak a nyilatkozatai ezzel kapcsolatban ellentmondásosak, vannak olyan szövegrészek, amelyek megengedik ezt a következtetést, másutt – például a Gazdasági-filozófiai kéziratok közismert, a nyerskommunizmusra vonatkozó passzusában -- figyelmeztet arra, hogy a termelési viszonyok kellő érettsége nélkül a formációváltás eleve kudarcra van ítélve. A marxisták azután megintcsak azzal próbálták áthidalni az elmélet és gyakorlatuk extrém politizmusa közötti feszültséget, hogy a kapitalizmust meghaladó formációváltás “más” mint az addigiak, hogy itt *kivételesen* a politikának van kulcsszerepe, stb. A következmények, mint a huszadik század történelmében láthattuk, katasztrofálisak voltak. (Hogy miképpen is ment végbe ez a folyamat, ezt a 7. és 8. fejezetben részletezzük).

Összességében úgy látjuk tehát, hogy míg a történelem értelmezésére használható marxi termelési mód elmélet (továbbra is) igen jó kiindulópont a kapitalizmus meghaladásához, s maguk Marxék ennek alapján pontosan ábrázolva a kapitalizmus lényegi ellentmondásait, azokból a meghaladás irányát is felismerték; a meghaladás módjára vonatkozó elképzeléseiket megalapozó osztályharc-felfogásuk (az alapvető osztályviszony szereplőit illető) téves feltevéseken alapult, és olyan további következtetésekhöz vezetett, amelyek nemcsak a gyakorlatban eredményeztek zsákutcát, de saját történelemszemléletük alapgondolataival is ellentmondásban vannak.

Mi a szellemi termelés, ki a szellemi termelő és hogyan jön létre a szellemi termelési mód?

Miután megkíséreltünk elszakadni a hagyományos marxizmus munkásosztály-fetiszizmusától és a kapitalizmus alternatíváját jelenthető társadalmi formáció fő ágenseként a “szellemi termelőt” állítottuk előtérbe, természetesen nem takaríthatjuk meg annak definiálását, hogy pontosan mit is értünk a “szellem” fogalma alatt (ezt részletesen majd a negyedik fejezetben próbáljuk meg kifejteni). *Szellemi tevékenységnek* tekintünk mindent, amit *az ember tudatos gondolkodása irányít* (nem húzva éles határt e tudatosság és az emberi psziché nem-tudatos működései között, de – mint erről is később még lesz szó -- nem tekintve szellemi tevékenységnek az ösztönkésztetéseket, a reflexeket, a mechanikus, rutinszerű cselekvéseket). *Szellemi munkának* tekintjük azokat a szellemi tevékenységeket, amelyek valamilyen cél érdekében valamilyen produktum, meghatározható (tárgyi vagy szellemi) termék létrehozását eredményezik (vagy legalábbis ilyen termék létrehozására irányulnak). Végül *szellemi termelésnek* tekintjük a szellemi munka mindazon formáit, amelyek részt vesznek a társadalomnak a mindenkori uralkodó termelési mód által integrált ön-újratermelésében.¹⁰⁸

108 Ezen belül értelmezés kérdése, hogy hol húzzuk meg a határokat. Ha – mint Marx teszi – termelésnek csak az uralkodó termelési mód által értékelt termelési formákat nevezzük, akkor a *kapitalizmusban* (a kapitalizmus nézőpontjából) a Marx korábbi példájában említett zeneszerzés talán nem (szellemi) termelés. Minthogy azonban minden társadalom *termelési* folyamataiban is szerepet játszanak olyan tényezők is, amelyeket az uralkodó

A fenti meghatározások értelmében ***minden* emberi tevékenységben jelen van nem csak a szellemi tevékenység, hanem a szellemi munka, sőt, a szellemi termelés mozzanata is**, a “*ki a szellemi termelő?*” kérdésre tehát a válasz *nem* az “értelmiségi”, vagy a szellemi munkavégzők más hagyományos megjelölése. **Potenciálisan mindenki szellemi termelő, valamilyen mértékben minden egyes ember résztvesz az emberiség önújratermelési folyamatában.** Ám a kategóriának nem lenne értelme, ha nem lenne *differentia specificája*, s mivel a történelem a fizikai és szellemi munka megosztásával a szellemi erők felhasználásában jelentős egyenlőtlenségeket alakított ki, azt mindenképpen meg lehet állapítani, hogy egyes emberek (különböző okok következtében) sokkal nagyobb mértékben fejtenek ki szellemi termelői tevékenységet, sokkal nagyobb arányban végeznek szellemi munkát, s egyáltalán szellemi tevékenységet, mint mások. A munkamegosztás egyeseket drasztikusan korlátoz szellemi képességeik kifejtésében, sorvasztja e képességeiket: bár a szellemi tevékenység vagy a szellemi termelésben való részvétel mértéke nem azonosítható a munkamegosztásban elfoglalt hellyel, (tehát nem állítható, hogy azért, mert valaki “értelmiségi”, jelentősebb szerepet játszik a szellemi termelésben, mint aki nem az), a munkamegosztás nagy mértékben befolyást gyakorol arra, hogy ki milyen mértékben léphet fel szellemi termelőként. (S éppen ezért is olyan fontos a fizikai munka felszabadítása, a nagymértékben -- de persze sosem teljesen -- a fizikai képességek kifejtése felé terelt munkavégzők mind nagyobb mértékben szellemi termelővé tétele).¹⁰⁹ Mindenesetre **mindenki annál nagyobb mértékben nevezhető szellemi termelőnek, minél több olyan szellemi tevékenységet folytat, ami azután termelési tényezővé válik az emberiség ön-újratermelési folyamatában.** (S amikor szellemi termelőkről, mint meghatározott társadalmi csoportról, s adott esetben mint társadalmi cselekvések kollektív szubjektumáról beszélünk, akkor azokat a munkavégzőket értjük ezen, akik – töltsenek be egyébként bármilyen helyet a munkamegosztásban – az adott pillanatban képességrendszerüknek elsődlegesen és *dominánsan* ezt a szellemi termelői oldalát használják).¹¹⁰ Szellemi tevékenység és szellemi termelés különbségéről és viszonyáról könyvünkben még több ízben lesz szó.)

Ilyen értelemben természetesen szellemi termelőtevékenység (1) minden *innovatív* mozzanat, minden új felismerés, felfedezés, absztrakció, problémamegoldás. Ennek minden termelési módban mindig nagyon fontos szerepe volt, az utóbbi évtizedekben azonban a termelés alaptényezőjévé és az erre irányuló cselekvés egyre nagyobb tömegek társadalmi funkciójává vált. (2) Szellemi termelőtevékenységnek tekinthető – bár ezt már korántsem tekintik minden termelési módban a termelés részének (sőt, mondhatni egyetlen osztálytársadalomban sem tekintik annak)¹¹¹ – az innovációs törekvés azon fajtája, ami a *társadalmi viszonyok*

termelési mód preferenciái nem tekintenek termelésnek, pontosabbnak tartjuk az iménti definíciónkban adott szélesebb értelmezést, az ominózus zeneszerzést még a kapitalizmusban is a termelés részének – bár *ebben* a termelési módban kétségkívül másodlagos vagy sokadlagos résznek -- tekintve.

109 Azt a megkerülhetetlen kérdést egyelőre tegyük zárójelbe, hogy a szellemi tevékenység, munka, termelés milyen mértékben függvénye a társadalmi *munkamegosztáson kívüli* tényezőknek, s különösen a *szellemi képességeknek*, illetve hogy mit jelent és hogyan értelmezhető ebben az elméleti keretben a szellemi képességek különbsége. Később erről is lesz még szó.

110 Szellemi termelő lehet valaki a hegeli “nem tudják, de teszik” módján is, de a szellemi termelési mód kifejlődéséhez – mint erre az utolsó fejezetben még visszatérünk – feltehetőleg szükség van a szellemi termelők jelentős részének *öntudatosulására* is; arra, hogy az emberek széles tömegei felismerjék azt, hogy mikor szubjektumai szellemi termelésnek; felismerjék azt, hogy ez a világ sajátos nézőpontját jelenti, ami meghatározott társadalmi viszonyulásmódot, etikát, stb. rejt magában; s felismerjék azt is, hogy alapvető érdekük *önmaguk* képviselése: ennek a sajátos nézőpontnak érvényre juttatása a társadalomban.

111 A társadalmi viszonyok termelését – szemben az anyagi javak létrehozásával -- általában nem tekintik termelésnek. A marxista és marxizáló hagyomány azonban ellentmond ennek az éles elhatárolásnak. Ha elfogadjuk azt az egyszer már idézett, közismert okfejtést, mely szerint: “Az éhség éhség, de az az éhség, amely késsel és villával fogyasztott főtt hússal elégül ki, más éhség, mint az, amely a nyers húst kéz, köröm és fog

változtatására irányul. (Amikor arról esett szó, hogy a marxista mozgalmak magán a mozgalomban való részvételen keresztül próbálták szellemi termelővé tenni a munkásosztály tagjait, akkor a politikai aktivitás volt az a szellemi tevékenység, amelynek ezt a szerepet szánták; később kitérünk majd arra, hogy egy kifejlett szellemi termelési módban a társadalomalakító aktivitás milyen módon jelenthet szellemi termelést). A társadalmi viszonyok változtatására irányuló szellemi tevékenység nagyon tágan értendő: a művészetek, a tudományos alap kutatások, a filozófia, ideológia, teológia, stb. gyakorlása mind ebbe a körbe tartozik. De szellemi termelőtevékenységnek tekinthető (3) nemcsak az innovatív, hanem a *társadalom fenntartására, integrálására, szervezésére, igazgatására, adminisztrálására, a hagyományozott tudás őrzésére, átadására és működtetésére* irányuló tevékenység is, (amelyet ugyan a különböző társadalmi formációkban általában szintén nem tekintenek *termelőmunkának*, de a termelésben játszott szerepét általánosan elismerik; azokat a munkamegosztásbeli pozíciókat pedig, amelyek közvetlenül a termelésben végzik el a szervezés, igazgatás, integrálás, stb. feladatait, -- mint az igazgatók, munkavezetők, a termelést irányító mérnökök, stb.-- a termelés felett diszponáló hatalmak – például a tulajdon képviselői – többnyire a “termelők” közé sorolják, jóllehet az általuk irányított munkavégzők ezeket az irányító munkákat nem mindig tekintik termelőtevékenységnek).¹¹² Nem tekinthetők *szellemi* termelésnek a termelés azon elemei, amelyek *mechanikusan, rutinszerűen, pusztán végrehajtóként* hoznak létre bármilyen terméket. (Természetesen, ahogy minden munkában vannak szellemi mozzanatok, ugyanúgy a leginkább szellemi munkának tekintett tevékenységeknek is vannak ilyen értelemben nem-szellemi elemei is). **A szellemi termelési mód kialakulása azt is jelenti, hogy a szellemi és nem-szellemi mozzanatok arányában állandó a növekedés a szellemi mozzanatok oldalán: egy kifejlett szellemi termelési módban ez válik az egyik legfőbb (bár mint látni fogjuk, nem kizárólagos, de tőle idegen szempontoktól – a haszonelvűtől, a hatalom szempontjaitól, stb. –, felül nem írt) értékmérővé.**

A történelem eddigi szakaszaiban a szellemi termelés sosem volt a termelés domináns meghatározója. Voltak társadalmak, amelyekben szellemi termelők irányították a társadalmat (például a folyóvízgyi nagybirodalmak öntözéses gazdálkodásában ilyen szerepet töltöttek be a “papok”, “írnokok” és a bürokrácia különböző tisztségviselői). De ezekben a társadalmakban a *termelés lényege*, a meghatározó termelési mód az öntözéses földművelés és az erre épült adógazdaság volt, és a szellemi tevékenység ezt a termelési célt (illetve persze a birodalom fenntartását) *szolgáltatta*, (a szellemi termelők hatalmi pozíciói ellenére) nem volt önálló termelési tényező. A huszadik század fejleménye éppen az, hogy *a szellemi termelés önmagában válik termelési tényezővé, fejlődik önálló termelési móddá*, s szorítja vissza az egyéb termelési módokat.

Ha visszakanyarodunk a marxi termelési mód fogalomhoz, jólismert az az államszocializmusban az unalomig szajkózott séma, amely a termelési módot a *termelőerők* és a *termelési viszonyok* együtteseként határozta meg. Ha azonban nem szajkózzuk ezt a képletet, hanem megvizsgáljuk, hogy mit jelent ez a valóságban, vagyis mit jelent, hogyan is

segítségével falja fel. Nemcsak a fogyasztás tárgyát, hanem a fogyasztás módját is termeli ezért a termelés, nemcsak objektíven, hanem szubjektíven is”(Marx, 1984, MEM, 46/I. 19. p.), akkor nyilvánvaló, hogy egyrészt a szűk értelemben vett (az anyagi javak létrehozására irányuló) termelés is elválaszthatatlan képességek, vágyak, viszonyok termelésétől, ha viszont ez így van, akkor termelésnek kell tekintenünk (s nemcsak átvitt, metaforikus értelemben) a képességek, vágyak, viszonyok létrehozását, az értékőrzést, ismeretátadást s a közvetlenül erre irányuló – szellemi termelő -- tevékenységet is.

112 S általában elfogadják termelőmunkának azon szellemi munkavégzők tevékenységét is, akik nem innovatív szerepet töltenek be, hanem – legalábbis jelentős részben -- a mások által felfedezett ismereteket, készségeket alkalmazzák a termelésben. (Mint például a számítógéppel dolgozók többsége).

megy végbe termelőerők és termelési viszonyok vonatkozásában egy új termelési mód megjelenése, akkor azt látjuk, hogy (1) *új termelőerők megjelenése új technikák, eszközök és technológiák, az ezekhez kellő új használatmódok, készségek és képességek illetve az ezekhez az új fejleményekhez igazodó, azok által mozgatott új szociológiai csoportok, társadalmi szerepek megjelenését jelenti.* Mindezt saját érdekében fejleszti a “régi” társadalom, ahogy ez a kapitalizmus esetében is látható: a régi társadalmi viszonyoknak, a haszonelvre, a piacgazdaságra alapozott társadalom, azaz a kapitalizmus viszonyainak fennmaradása közben (és nem utolsósorban e viszonyok fennmaradása érdekében) jelenik meg mindez az új, s bár ezek az új mozzanatok mindig hordoznak az adott társadalmi viszonyoktól független elemeket is, és számos újítás egyáltalán nem az adott viszonyok fenntartása jegyében születik, amennyiben e viszonyok fenntartására használható, a régi társadalom támogatja megjelenésüket és nyomban igyekszik ezen új elemeket beépíteni a rendszerébe. (2) *Az új termelési viszonyok az új termelőerőkkel adekvát kapcsolódási, együttműködési, társadalomszervezési, alá-, fölé- és mellérendeltségi formák,* ezek azonban egyáltalán nem feltétlenül harmonizálnak a fennálló renddel, amelynek megvannak a maga lényegéből – a kapitalista társadalom esetében a tőkeviszonyból – adódó kapcsolódási, együttműködési, társadalomszervezési, alá-, fölé- és mellérendeltségi formái. Ezért az új termelési viszonyok létrejöttét, mint a rendszer lényegét veszélyeztető fejleményt a régi társadalom nem támogatja. Ám ezek spontán, maguktól is létrejönnek az új termelők mindennapi viselkedésében és kapcsolataiban. (Ezt nevezik úgy a marxista zsargonban, hogy a termelőerők fejlődése “szétfeszíti” a fennálló termelési viszonyokat).¹¹³ Ha a régi rendszer szembesül a viszonyok változásának szükségességével, megpróbál olyan viszonyokat kialakítani, amelyeken keresztül az új fejleményeket össze tudja egyeztetni saját alapelveivel, rendszere lényegével: ha már új viszonyoknak kell lenniük, ezek integrálódjanak az ő keretei közé. Ez egy ideig többnyire sikerül is, (sőt, a termelőerők fejlődése az esetek többségében olyan változásokat eredményez, amelyek gond nélkül integrálhatók a fennálló rendszer keretei közé), azonban – ha olyan új termelőerőkről és velük adekvát viszonyokról van szó, amelyek jellege ellentétes az uralkodó viszonyok jellegével –, akkor az új termelőerők és a termelés új viszonyai mindeközben olyan új termelési móddá állhatnak össze, amelynek kibontakozását már akadályozzák a fennálló társadalom keretei, s ezért ez az új termelési mód a dominancia igényével, egy új termelési mód új koordinátarendszerébe való átlépés igényével lép fel. (Mindez így történt a feudalizmuson belül a polgárság termelési módjának – az ipar alapjait képező termelőerőknek és a tőkeviszonynak, illetve a tőkeviszonynak megfelelő érintkezési viszonyoknak, hierarchiáknak, etikáknak, stb. -- kialakulása során, és így történik a kapitalizmuson belül is a szellemi termelésre építő termelőerőknek és a szellemi termelésnek megfelelő érintkezési viszonyoknak kialakulásával). A klasszikus ipari munkásosztály nem képviselt új termelőerőt és viszonyait – ha természetesen (mint minden alávetett osztály belső viszonyai) különböztek is az uralkodó osztályok viszonyaitól – nem voltak az új termelőerőkkel adekvát új viszonyok (az államszocialista társadalmak viszonyai, mint a 7. fejezetben látni fogjuk, ebből a szempontból kevert -- és sok tekintetben a *tőkés* társadalommal adekvát -- társadalmi viszonyok voltak). **Az új, a kapitalizmus logikájával ellentétes logikájú termelőerők a szellemi termelésben jöttek és jönnek létre, az új termelési viszonyok a szellemi termelők között alakulnak ki, és a formációváltás akkor következik be, amikor a szellemi termelők – levetvén a tőkés kereteket -- a maguk viszonyait és a maguk termelési módját juttatják érvényre, és – ilyen értelemben -- uralkodóvá teszik a társadalomban.**

113 Egy más metszetben ugyanerről beszél (Innis nyomán) Postman, amikor 3 fázisban ábrázolja az innovációs hullámot: 1) a technikai újdonságok átalakítják azt, amiről gondolkodunk; 2) módosulnak a szimbólumok, *ahogyan* gondolkodunk; 3). megváltoztatják a társadalmat, *ahol* gondolkodunk. (Z. Karvalics, 2002, 113. p.)

Hogy ez még nem következett be, ennek egyik fő oka az, hogy a “szellemi termelés” egyelőre nem állt össze a tőkés termeléshez hasonló termelési móddá; **a régi rend ugyanis a szellemi termelés fő komponenseit egymástól külön igyekszik tartani**. Ez nem feltétlenül tudatos törekvés, de a céhrendszer analógiája nagyon érdekes párhuzamot kínál ebből a szempontból. Mint fentebb már utaltunk rá, a céhszabályok legnagyobb része – lásd erről bővebben A Céh című írásunkat (Kapitány—Kapitány, 1998) is -- arra irányult, hogy megakadályozza az ipari és kereskedelmi tőke egyesülését. Márpedig a tőkés *termelési módnak* éppen ezek egyesülése a létrehozó feltétele. A feudális rendszer irányítói nyilván nem azt érzékelték, és semmiképpen sem azt tudatosították, hogy egy új termelési mód fenyegeti szétfeszítéssel rendszerüket, s nem ezért próbálták akadályozni ezt az egyesülést, de az nyilván világos volt, hogy az ebből adódó fejlemények ellentétesek a fennálló rend logikájával és érdekeivel. Ugyanezt teszi a tőke a szellemi termelési mód komponenseivel. Mindenáron igyekszik megakadályozni, hogy a szellemi termelés önálló, alternatívaképes rendszerre álljon össze, **ez az önálló, alternatívaképes rendszer viszont csak akkor jönne létre, ha a szellemi termelési mód legfőbb komponensei – (a) az innovatív szellemi termelés, (b) a társadalmi viszonyok szellemi termelése, és (c) az integráló, szervező, adminisztráló szellemi termelés -- össze tudnának kapcsolódni**. A tőke a szellemi termelők kordában tartására tett erőfeszítéseinek lényeges eleme az *innovatív tevékenység* szakterületi határok közé szorítása, *fragmentálása* és *depolitizálása*; ugyanakkor az establishment és annak ellenzéke között állandó feszültséget teremtve (tehát a társadalmi lét egy másik területét pedig túlpolitizálva) állandó érdekellentét helyzetébe hozza egyfelől a társadalom-fenntartó, integráló szellemi tevékenységek, másfelől a társadalom-átalakító szellemi tevékenységek képviselőit. Mindennek következtében a *háromféle szellemi tevékenység* a fennálló viszonyok között legfeljebb egyes személyek magatartásában képesek egyesülni, és ez is meglehetősen ritka.¹¹⁴ (Hogy ilyen esetben milyen lehetséges utak nyílnak, erre az utolsó fejezetben próbálunk meg választ adni, egyelőre csak a jelenlegi helyzetről beszélünk. Mindenesetre a probléma gyökere ugyanaz, mint bármely változásra megérett formáció összeomlása előtt: *miképpen változtatható meg az addigi uralmi rendszer, amelynek hatalmas – és a mai uralmi rendszernek áttekinthetetlenül hatalmas -- erők vannak a kezében?* A történelem tapasztalatai az osztályharcon alapuló forradalom marxista illúziójával szemben azt mutatják, hogy **a fennálló rendet önmagában semmilyen ellenérdekű osztály, vagy társadalmi erő fellépése nem tudja megdönteni, csak ha az ellentétes termelési módok közti verseny olyan fázisba torkollik, amikor már olyan általános érdek lép fel /az új termelési mód oldalán/, mely az uralkodó osztály tagjait is magával ragadja,**¹¹⁵ -- ahogy ezt Marxék maguk is

¹¹⁴ Hasonlóképp akadályozza a szellemi termelők közös érdekeinek felismerését megannyi *politikai, ideológiai megosztottság*. Van szellemi termelő, aki a tőke környezetpusztítása ellen lázad; van, aki valláserkölcsei alapról kerül szembe a tőkés rendszer cinikus lélekromboló hatásaival; van, akit a társadalom egyenlőtlenségei háborítanak fel; van, akit a hagyományok, identitások veszélyeztetettsége mozgósít; van, aki a józan ész nevében keres fenntarthatóbb fejlődési utakat; van, aki az élet bürokratikus túlracionalizálását viseli nehezen és így tovább. Mindezek a tiltakozók különböző fontos szellemi termelői feladatokat vállalnak fel, (s ez elvben közösséget képezne közöttük), hiszen a környezet élhetőbbé tétele, az etikai értékek vagy az öröklött tudások védelme, az identitásközösségek rendszeres újratermelése, a társadalom igazságosabbá és emberibbé tételére irányuló változtatási erőfeszítések, stb. mind fontos részei a szellemi termelésnek. Mindezek a tiltakozók – ki-ki a maga értékeit oltalmazva -- a *tőkével* kerülnek szembe, ám mivel különböző szerepek szemszögéből, amelyek hol a jövő, hol a múlt, hol a ráció, hol a túlracionalizáltsággal szembeszegezett emóciók, hol a társadalmi egyenlőség, hol a különbségek védelme, stb. szempontjaira épülnek, ezért eltérő ideológiai-politikai “oldalakra” kerülnek, s bár valamennyien a szellemi termelés fontos mozzanatait képviselik -- és akár tudatosítják, akár nem, végsősoron és lényegileg a tőkével szemben --, ideológiai-politikai különbségeik mentén egymás ellen kijátszhatók; és az (egymás ellen folytatott) ideológiai-politikai csatározások elfedik, hogy törekvéseik voltaképpen legfőbb akadálya a tőke uralma, hogy ők, mint szellemi termelők, ha nagyon sokféleképpen is, de lényegében “ugyanabban a hajóban eveznek”, s szemléletük különbségei korántsem olyan antagonisztikusak, mint a szellemi termelés értékeinek a tőke logikájával való szembenállása.

¹¹⁵ Hogy ez miképpen történik/történhet, és milyen társadalm szerkezet-változásokkal jár együtt a ma

megfogalmazták: amikor a régi rend uralkodó hatalmai már nem tudnak a régi módon kormányozni.)

Az egyes termelési módok, -- mivel az új az előzővel szemben, annak korlátaival ütközve lép fel --, egymás *tagadásainak* tűnnek, ez azonban sosem ilyen fekete-fehér. Egyrészt valamilyen formában *továbbél a korábbi formáció alapvető termelésfajtája is*, csak most már nem uralkodó termelési módként, hanem valamely *más szervezőelvnek alávetve, azáltal felülírva*. (A feudalizmus a rabszolgaság elvét a jobbágyságban a magántulajdonnal írja felül – a jobbágy szolga marad, de magántulajdonos, aki a magántulajdonok személyes függésrendszerébe, a hűbérrendszerbe illeszkedik. A kapitalizmus a /feudális/ magántulajdon, és a tulajdonosok személyes függésrendszerén alapuló hierarchia elvét rendeli alá a haszonelvnek – a hierarchia jelentősége megmarad, de ettől fogva nem a birtok és az ezáltal meghatározott “születés” az alapja, hanem a tőkeerő. Így módon élhet tovább a haszonelv is a szellemi termelési módban, de többé nem uralkodó elvként, hanem a szellemi termelés szempontjaival-érdekeivel felülírva.) Másrészt a fentiekből az is következik, hogy **a korábbi termelési mód felhasznált elemei az új társadalmi viszonyok között új funkciót kapnak**. Lewis Mumford (egy korábbi lábjegyzetben más vonatkozásban már idézett) megfigyelése szerint (a letelepedett, mezőgazdaságra épült első társadalmak jellemző vonása, hogy) “Amint az gyakran megesik, a korábbi kultúra elutasított tényezője (vadászás) vált a mezőgazdasági közösségben az új uralkodó elemmé, csakhogy most már egy magasabb rendű település vezetésének a szolgálatába kellett állnia. A fegyverek ekkor már nemcsak azt a célt szolgálták, hogy állatokat öljenek meg velük, hanem azt is, hogy embereket félemlítsenek meg – embereknek parancsoljanak azok, akiknek kezében fegyver van”. (Mumford, 1985, 32. p.) Alighanem ez is általánosítható, és nemcsak Mumford példájának baljós, elnyomásra használt módján; a korábbi kultúra elutasított tényezői pozitív, felszabadító erőkként is beépülhetnek:¹¹⁶ a kapitalizmus pragmatizmusának vagy szabadságelvűségének számos, az elmúlt századokban kialakult fejleménye például – megváltozott formákban -- bizonyosan használható lesz a szellemi termelési mód viszonyai között is. A történelem mindenképpen azt mutatja, hogy **a formációváltások után szintézisek jönnek létre**. Míg a fekete-fehér polarizációra épülő forradalmak rendre elbuknak: intoleranciájuk és a kellő szintézis elmaradása szükségképpen ellenállást, és többnyire a régi forma restaurációját váltja ki, amit a forradalmat korábban támogató tömegek is elfogadnak, minthogy szintézis nélkül az új forma semmiképpen sem képes többet nyújtani a réginél, annak relatív előnyeit nem építi be, s így bizonyos szempontból a réginél is rosszabbnak tűnik. Mivel azonban a restaurációval a már meghaladott negatívumok térnek vissza, (s mivel a forradalmak egyetlen történelmi érdeme, a régi megrendítése már megtörtént); így a szintézis többnyire bekövetkezik (mint ahogy az például az angol “dicsőséges forradalomban”, a parlamentáris monarchia kompromisszumában, s ennek keretei között a korábbi termelési mód elemeit beépítő, felülíró, és az új termelési mód rendszerét magasabbrendű szintézisként létrehozó modern polgári társadalom kialakulásával megtörtént). A fekete-fehér forradalmi szemlélettel szemben a szintézis megkönnyíti azt is, hogy a korábbi domináns csoportok messzebb látó (vagy az uralkodó szempontoktól eltérő érdekek által vezérelt) tagjai felismerjék, hogy nekik is érdekük az új termelési mód elfogadása.

kapitalizmusában, erről a 8. és 9. fejezetekben lesz szó.

¹¹⁶ Vagy éppen semlegesített, leszelídített formában. Mint pl. Z. Karvalics László hangsúlyozza: minden korszakban benne vannak az előző és a későbbi elemei is, a lényeg az, hogy mi dominál. Egy korábbi korszak élet-halál fontosságú elemei egy másik korszakban hobbyvá enyhülhetnek. Így lett a párviadalokból, nemzetek közötti konfliktusokból a modern társadalmakban sportverseny (Z. Karvalics, 1995, 31. p.), vagy, -- hogy Mumford példájához is kapcsolódjunk -- így lett az ősi létfenntartási módból a vadászat a későbbi korokban szórakozással illetve státusz-szimbólummá.

A szellemi termelési mód uralomra jutása szempontjából van azonban még egy sajátos nehézség is. Mivel a fizikai és szellemi munka közti hasadás a történelem elején megtörtént, **a szellemi tevékenység a történelem egésze folyamán döntően a mindenkori uralkodó csoportokhoz, különböző termelési módok domináns ágenseihez kötődött.**¹¹⁷

A kérdés tehát az, (és ez is lényeges kérdés), **hogyan a szellemi termelő miképpen bújik ki ebből a szerepkörből, a létező, uralkodó termelési mód, (esetünkben a kapitalizmus) érdekeinek képviselőiből.** A válasz elsőre nem nehéz, benne van a 117. lábjegyzetben idézett gondolatban: az képes meghatározni a társadalmi mozgások irányát, “aki az anyagi termelés eszközeit kezében tartja”. A szellemi termelő helyzete annyiban más, mint bármikor a történelem során, hogy egyrészt a huszadik században végbement fejlemények a szellemi termelőket (továbbra is fennmaradó ideológiatermelő funkciójuk mellett, de annál sokkal tömegesebben) az anyagi termelési folyamatokban is kulcsszereplővé tették (s ezzel a tőke—munka viszonyban, a mindenkori osztálytársadalmak uralkodó osztály—elnyomott termelők viszonyában tömegesen az utóbbiak oldalára vetették); másrészt ennek az is a következménye, hogy *az anyagi termelés imént említett eszközei (bizonyos értelemben) az ő kezükbe kerültek.* Elvben tehát csupán arra van szükség, hogy ezeket az általuk jogilag még nem, de szakmailag egyértelműen uralt eszközöket *jog szerint is* a kezükbe vegyék. Ezt azonban megnehezíti, hogy a szellemi termelőket is irányító gondolatok (a jogrendszerrel nem is beszélve) viszont a társadalom uralkodó anyagi hatalma, a tőke kezében vannak. Ez azzal jár, hogy a tőke olyan gondolatrendszereket preferál és segít dominanciára a szellemi termelők körében(is), amelyek a fennálló társadalmi rendszert segítenek fenntartani; a tőke érdekeit általános érdekként igyekeznek elfogadtatni, és a tőkeviszony minden ellentmondását elfedni a legkülönbözőbb ideológiákkal, értékpreferenciákkal, politikai csatározásokkal; vagyis azt a látszatot konzerválják, mintha a fennálló társadalom lényege nem a tőkeviszony, hanem ezek az ideológiai, politikai, értékrendi küzdelmek lennének.

“Ez az egész látszat” – mondják Marxék – “mintha egy meghatározott osztály uralma csupán bizonyos gondolatok uralma lenne, természetesen magától véget ér, mihelyt egyáltalában az osztályok uralma nem lesz a társadalmi rend formája többé, mihelyt tehát nem szükséges többé egy különös érdeket általános érdeknek vagy ’az általánost’ uralkodónak feltüntetni”. (Marx-Engels, 1960/2, MEM, 3, 47. p.)

A kérdés csak az, hogy mitől érne véget? Az idézet sorai között megint találunk egy mindehhez támpontul szolgáló gondolatot. Az “általános érdeket uralkodónak *feltüntetni*” kitétel azt is jelenti, hogy magának az uralomnak a gondolata is csak történelmi képződmény: **a történelem során mindig uralkodott egy társadalmi osztály, mert az adott termelési mód általánosságát *uralmi formaként* is tételtezte. A szellemi termelőknek – és ezen belül különösen a rétegeként különvált “értelmiségieknek” – az osztálytársadalmakban éppen az volt az egyik leglényegesebb (ideológiai) funkciója, hogy megfogalmazzák az adott kor “általánosát”, amelyre aztán (hogy az éppen adott uralkodó osztály uralkodhassék a többi felett ezen osztály képviselői) uralmi funkciókat építettek (amelyeket viszont úgy tüntettek fel, mint ennek az “általánosnak” a képviselőjét, azzal a logikai csúsztatással,**

¹¹⁷“Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis az az osztály, amely a társadalom uralkodó *anyagi* hatalma, az egyszersmind uralkodó *szellemi* hatalma is. Az az osztály, mely az anyagi termelés eszközeit kezében tartja, ezzel egyszersmind a szellemi termelés eszközei fölött is rendelkezik, úgyhogy ezzel egyszersmind azoknak a gondolatai, akik híján vannak a szellemi termelés eszközeinek, átlagban neki vannak alávetve. Az uralkodó gondolatok nem egyebek, mint az uralkodó anyagi viszonyok eszméi kifejezése, a gondolatként megfogalmazott uralkodó anyagi viszonyok”. (Marx–Engels, 1960/2, MEM, 3, 45. p.)

hogy ami általános érdek, annak uralkodnia kell). Ezért aztán az osztálytársadalmak egész történelme az uralomért folytatott harc formáját öltötte, (s mellesleg az elnyomottakat is ebbe az irányba terelte, létrehozva azt a látszatot, hogy a dolgok megoldásának kulcsa a *győzelem*, vagyis az uralmi pozíciók megszerzése). **A szellemi termelési mód, mint ezt még alaposabban kifejtjük, lényege szerint az általános képviseletén alapszik, de nem feltételez osztálytársadalmat és ezért uralmat sem.¹¹⁸ A szellemi termelési mód dominanciára jutása ezért nem hatalmi harcként, nem egy korábbi hatalom megdöntéseként képzelhető el.**

A tőkés termelési mód a maga érdekében (szándékosan, de következményeit tekintve akaratlanul) létrehozza a szellemi termelési mód kialakulásának történelmi előfeltételeit, de **a szellemi termelési mód akkor és azáltal jön létre, amikor a szellemi termelés egyre nagyobb arányú és jelentőségű, egyre rendszerszerűbb, s így egyre inkább a maga immanens törvényeinek engedelmeskedő önműködésének általánossága már átfogóbban érvényesül, mint a tőkeviszony általánossága, s így a tőkeviszony mint általánosság feleslegessé válik.**

Annak megítéléséhez, hogy egy ilyen szellemi termelési mód létrejötté utópikus ábránd vagy sem, először érdemes áttekinteni, hogy mi az, ami egy ilyen új termelési módra utaló jelként *már ma is látható*. Ezt kíséreljük meg a következő fejezetben.

118 Ez természetesen még nem válasz a bekezdés elején feltett kérdésre: reméljük, hogy a könyv végére sikerül eljutnunk ahhoz, hogy a szellemi termelési mód, mint alapvetően osztály-, és uralom nélküli társadalmi formáció (és az erőszak nélküli formációváltás) *lehetőségét* – mint egyszersmind *etikai célkitűzést* – társadalomelméletileg megalapozzuk.